

Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)*

*Kemankeş Kara Mustafa Pasha through the Eyes of
the Writers of the Period (1639-1644)*

ERSİN KIRCA**

öz

Kemankeş Kara Mustafa Paşa (ö. 1644), okuma yazma bilmemesine rağmen, XVII. yüzyılda iktidara gelen başarılı sadrazamlardan biridir. Koçi Bey'in tavsiyeleri ve Kemankeş Mustafa Paşa'nın yöneticiliği sayesinde, Sultan İbrahim'in saltanatının ilk dört yılında (1639-1644) sorunsuz bir devlet yönetimi sergilenmişti. Bu süreçte sikke tashihi yapılarak paranın ayarı düzeltilmesiyle paralel olarak ülkede ticaret canlanmış, gıda ve ihtiyaç maddelerinde bolluk yaşanmıştı. Ayrıca arazi tahriri yaptırılmış, kapıkulu askerlerinin sayısı azaltılmış, sarayın gereksiz masrafları kısılarak hazinenin gelirleri arttırmıştı. Kemankeş Mustafa Paşa bu başarılarına rağmen, devleti tek başına yönetme hususundaki aşırı kararlılığı, onu kendisine rakip olabilecek kişileri bir şekilde merkezden uzaklaştırma ya da hile ile öldürtme yoluna sevk etmiştir. Kendine rakip olarak gördüğü Silahdar Yusuf Paşa'ya karşı yeniçerileri el altından kışkırtma teşebbüsü ise onun idamına neden olmuştur. Onun ölümünden sonra 1656 yılına kadar devlet siyasi ve ekonomik bir kaosa sürüklenmiştir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında daha önce yapılan çalışmalar daha çok Naîmâ ve Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiler ekseninde ele alınmıştır. Bu makalede *Anonim Osmanlı Vekayinamesi*, Abdurrahman Hibrî Efendi, Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi, Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Vecihî, Ahmed bin Yakub, Mehmed Halife, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Naîmâ Mustafa Efendi gibi Osmanlı tarihçileri ile Habsburg Elçisi Rudolf Schmid'in anlatılarından yola çıkılarak Kemankeş Mustafa Paşa'nın icraatları ve kişiliği değerlendirilmiş, ayrıca bu yazarların görüşleri karşılaştırılmalı olarak ele alınmak suretiyle konuya yeni bir bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan İbrahim, Veziriazam, Cinci Hoca.

* Makale geliş tarihi: 13 Kasım 2023, kabul tarihi: 19 Aralık 2023, araştırma makalesi.

** Doç. Dr., [Kocaeli Üniversitesi](https://www.kocaeli.edu.tr/), Kocaeli/Türkiye, ersnrca@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

Although Kemankeş Kara Mustafa Pasha was illiterate, he was one of the successful grand viziers who came to power in the 17th century. Sultan Ibrahim (1640-1648) was a naive sultan with a weak personality who was influenced by his surroundings. Despite this, the state was managed well in the first four years of the Grand Viziership of Kemankeş Mustafa Pasha and the recommendations of Koçi Bey. Kemankeş Mustafa Pasha had the coinage corrected, which led to a recovery in the currency, which in turn led to a revival of trade in the country and an abundance of food and necessities in the cities. Mustafa Pasha also increased the revenues of the treasury by land registry. Despite these achievements, Mustafa Pasha's excessive determination to rule the state on his own led him to remove those who could be his rivals from the capital or to have them killed by deception. Kara Mustafa Pasha secretly provoked the Janissaries against Silahdar Yusuf Pasha, whom he saw as his rival, and this attempt led to his execution. After his death, the state was plunged into political and economic chaos until 1656. Previous studies about Kemankeş Kara Mustafa Pasha were discussed mostly on the basis of the information provided by Naima and Katib Çelebi. In this article, Kemankeş Mustafa Pasha's actions and personality will be evaluated based on the narratives of Ottoman historians such as *Anonymous Ottoman Vekayinamesi*, Abdurrahman Hibrî Efendi, Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi, Topçular Katibi Abdülkadir Efendi, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Vecihî, Ahmed bin Yakub, Mehmed Halife, Solakzâde Mehmed Hemdemi, Naîmâ Mustafa Efendi and Habsburg Ambassador Rudolf Schmid, and it is aimed to provide a new perspective on the subject by comparing the views of these writers.

Keywords: Kemankeş Kara Mustafa Pasha, Sultan İbrahim, Grand Vizier, Cinci Hodja.

Giriş: Mustafa Paşa'nın Sadareti ve İcraatları

KEMANKEŞ Kara Mustafa Paşa aslen Arnavut¹ olup Avlonya'da doğmuştu. Daha sonra İstanbul'a gelip Yeniçeri Ocağı'na girmiş, burada terfi ederek önce çorbacı, daha sonra kul kethüdası, sekbanbaşı ve nihayet Revan Seferi (1635) esnasında yeniçeri ağası oldu.² Ordu İstanbul'a döndükten sonra kapdan-ı deryalık tayin olundu. Kara Mustafa Paşa bu memuriyetinde tersanede yapılan gereksiz masrafları ve nizamsızlıkları ortadan kaldırmış, her sene 40 kadirga için ocaklık tayin etmek gibi ıslahat hareketlerinde bulunmuş ve Akdeniz'de sefere çıkmıştı.³ Hatta veziriazamlığı döneminde 1643 Şubat'ında Siyavuş Paşa kapdan-ı deryalık görevinden alındıktan sonra yeni bir kapdan-ı derya tayin olunmayıp Kara Mustafa Paşa bir seneye yakın bir süre Tersane-i Âmire işlerini bizzat kendisi yürütmüştü.⁴

¹ Hammer, Mustafa Paşa'nın Macar asıllı olduğunu belirtirse de dönemin kaynakları Paşa'nın Arnavut olduğunu belirtirler. Bk. Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, Üçdal Neşriyat, (yıl ve yer yazılmamış), s. 320.

² Abdülkadir Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25, 2022, s. 248.

³ Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), s. 730. Ahmet Çoban, *Hadikatü'l-Vüzerâ Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 69.

⁴ Uşşâkizâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik, Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), s. 362.

Şubat 1637'de kaptanlığa ilaveten sadaret kaymakamlığına tayin olundu. Yine IV. Murad ile birlikte Bağdad Seferi'ne katıldı,⁵ bu sefer esnasında Tayyar Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine 24 Aralık 1638'de Bağdad'da veziriazam oldu.⁶ Osmanlı ordusu Bağdad'da iken zahire sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Veziriazam Mustafa Paşa Musul ve Diyarbakır'dan zahire getirtilmek suretiyle bu sorunu çözmüş, ayrıca kuşatma esnasında yıkılmış olan Bağdad Kalesi'nin surları tamir ettirmişti.⁷ Bunlar sadaretindeki ilk icraatlarıdır.

Bağdad'ın fethinden sonra Safevi Devleti ile barış müzakerelerini yürütmekle görevlendirildi.⁸ Nihayet 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanmasına muvaffak oldu.⁹ Sefer dönüşünde vardığı her menzilde bizzat halkın davalarını dinleyip adalet üzere kararlar verdi.¹⁰ Ahaliye zulmeden ya da hakkında şikâyet olan devlet görevlilerini cezalandırdı.¹¹ Mustafa Paşa'nın bu faaliyetleri, IV. Murad'ın sert ve baskıcı siyasetinin bir yansıması olarak görülebilir.

İstanbul'a döndükten sonra, hükümet işlerine müdahale eden, Musahib Silâhdar Mustafa Paşa ile arası açılmasına rağmen, IV. Murad'ın ölümüne kadar makamını korudu. Sultan İbrahim, uzun süre kafes hayatı yaşayarak tahta çıktığı için, devlet ricalini tanımıyordu. Hatta Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı ilk defa, Sultan IV. Murad'ın cesedini görmeye gittiği odanın kapısında görmüştü.¹² Bununla birlikte Sultan İbrahim, padişahlığı döneminde kendine Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murad'ı örnek almıştı.¹³ Hatta şehzadelerinden birinin ismini Murad

5 IV. Murad'ın Bağdad Seferi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Hibrî Efendi, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021); Kadızâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Libra Kitap, 2021); Songül Çolak, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016); Özer Şenödeyici, Halil Sercan Koşık, "IV. Murad'ın Bağdad Seferi Hakkında Yazılmış Bir Kaside: Tulu'î'nin Pesendîde-nâme'si", *Asos Journal*, Sayı 2/1 (2014), s. 133-150.

6 Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", 248; Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre devlet işlerine ciddi ve dürüst olan Mustafa Paşa, esasen Bayram Paşa'dan sonra sadarete getirilecekti, fakat Silahdar Mustafa Paşa'nın telkini ve Ruznâmeçi İbrahim Efendi'nin tavsiyesi üzerine Tayyar Mehmed Paşa sadarete getirilmişti. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), s. 209.

7 Nermin Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 62-63. (Bundan sonraki dipnotlarda *Zafername* şeklinde yazılacaktır.); Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 904;

8 Mustafa Paşa ile İran Elçisi Sarı Han arasında yapılan müzakereler için bk. Müteferrika Ahmed, *Târîhül-İhtimâm Bi-Fethi Dâri's-Selâm*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), s. 110-117.

9 Abdülkadir Özcan, *IV. Murad Şarkın Sultanı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2016), s. 159; İran ile yapılan Kasr-ı Şirin antlaşmasının tam metni için bk. BOA. İE.HR 1-18, Ayrıca bk. *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 927-928.

10 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, II. Cilt, haz. Ziya Yılmaz, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 125-127.

11 Mesela, Bağdad'dan ayrılıp Şehriban'a geldiğinde Mısır'ın Çerkes beylerinden Mustafa Bey ve bir kişi ekili alanlarda konakladığı için siyaseten idam edildi. Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandıktan sonra dönüş yolunda Semak isimle menzile gelindiğinde ahaliye zulmeden Antep Beyi Osman Paşa, hapsedilip malları müsadere olundu. Aynı şekilde Bağdad'ın fethi müjdesi için Eflak ve Boğdan'a giden veziriazam müteferrikabaşısı tekrar orduya geldi, fakat yollarda halka yaptığı zulümler nedeniyle ölüm cezasına çarptırıldı. *Târîh-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 905; 928, 929; *Zafername*, s. 64.

12 *Târîh-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 941.

13 Şule Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği (1640-1648)*, (Yüksek Lisans Tezi); Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 61.

koymuştu.¹⁴ Mehmed Halife'nin belirttiğine göre Kara Mustafa Paşa, IV. Murad'ın yakınları arasında ve diğer vezirler içinde mümtaz bir mevkide bulunduğu için o da Sultan Murad'ın idare ve tasarrufu üzere hareket edip nizam ve intizamdan ayrılmamıştı.¹⁵ Bu nedenle Sultan İbrahim tahta geçince, Mustafa Paşa'yı görevinde bırakmıştır.

Kemankeş Mustafa Paşa'nın veziriazamlık yaptığı dönemde devlet oldukça iyi yönetilmişti. Sultan İbrahim'in cülusundan kısa bir süre sonra Zilkade 1049'da (Şubat-Mart 1640) bütün eyaletlere adalet emri gönderilmişti.¹⁶ Kemankeş Mustafa Paşa, genellikle Divan-ı Hümayun'da devlet işlerini görür, bununla birlikte gerek Divan-ı Hümayun'da gerek kendi konağında halkın şikâyetlerini dinlerdi.¹⁷ Sadece üç ay divan toplantılarına katılamamıştı. Vezirler ve yeniçeriler Muharrem 1050 (Nisan/Mayıs 1640) tarihinde Galata'da Kürçükapısı yakınında gece vakti çıkan bir yangını söndürmek için gayret üzere iken, Kemankeş Mustafa Paşa girdiği bir dükkânın mahzeninde bulunan iki varil barutun ateş alması sonucu yaralanmış ve üç ay kadar hasta yatmıştı. Bu süreçte Divan-ı Hümayun toplantılarını Kaymakam Kenan Paşa yürütmüştü.¹⁸

Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinin sayısını azaltmasıdır. Buna göre 12 bin nefer sipahi ve 17 bin yeniçeri alıkoyup geri kalanını defterden ihraç etmek suretiyle¹⁹ maaş giderlerini azaltmıştı. Kapıkullarının ulufelerini zamanında saf altından seksen kuruş olarak verdirdi. Sultan İbrahim'in beş yıla yakın veziriazamı olduğu süre içinde maaşlardan artan 6 bin kese parayı hazineye teslim etmişti.²⁰ Mustafa Paşa ayrıca eyaletlerde tahrirler yaptırıp vergileri düzenli hâle getirdi. Para ayarını düzeltti; tezkire usulünü kaldırarak devlet gelir ve giderlerinde denge kurmaya çalıştı. Kemankeş'in bu faaliyetleri daha sonra Tarhuncu Ahmed Paşa (ö. 1653) bütçesine esas olmuştur. Narh meselesini de ele alan Mustafa Paşa alım satım fiyatlarını kontrol altına almış, tüccar ve esnafa ayarı düzgün para verildiğinden piyasada bolluk ve ucuzluk sağlanmıştır.²¹

¹⁴ Sultan İbrahim'in Murad isimli şehzadesi 1 Muharrem 1053'te (22 Mart 1643) dünyaya gelmiş, çok yaşamayarak 6 Zilkade 1053'te (16 Ocak 1644) vefat etmiştir. Bk. İbrahim Özgül, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010, s. 354, 358 (Bundan sonra *Ravzatü'l-Ebrâr* şeklinde yazılacaktır.).

¹⁵ Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, haz. Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser, (Yer ve Yıl Yazılmamış), s. 41-42; Ertuğrul Oral, *Mehmed Halife Tarih-i Gilmanî*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2000, s. 15.

¹⁶ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1137.

¹⁷ “Veziriazam bir ferde zulmettirmezlerdi. Fukaranın ahvallerin ve şer' ile davaların Divan-ı Hümayun'da dinlerlerdi ve narhlarda takayyüd ederlerdi”. “İstanbul'da Veziriazam olan müdebbir Mustafa Paşa sadrda Müslümanların ve sair reaya ve fukaranın hizmeti ve ahvallerin dinleyip ahkâm-ı şer'iyeyi icra ederlerdi ve eşkıyaların hakkından gelirlerdi”. *Topçular Kâtibi*, s. 1138, 1140, 1142; *Zafername*, s. 77

¹⁸ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 348-349; *Vecihî Tarihi*, haz. Buğra Atsız, (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016), s. 47; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II. Cilt, haz. Zeynep Aycibin, (İstanbul: Çamlica Basım Yayın, 2016), s. 831; Na'imâ Tarihi'nde olay biraz daha farklı anlatılmaktadır. Buna göre 1050 Muharrem'inde Galata İskelesinde çıkan yangında, bir geminin barutuna ateş isabet edip, Veziriazam Mustafa Paşa'nın yüzünü yakmış ve paşa üç ay Divan toplantılarına katılamamıştır. Bkz. *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 946.

¹⁹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 829.

²⁰ Oral, *Tarih-i Gilmânî*, s. 16.

²¹ Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, s. 249.

Öte yandan Mustafa Paşa'nın yaptığı bu önemli ıslahatlar, birçok güçlü düşman edinmesine sebep oldu. Zira bunların hepsi ancak dirayet, zorlamalar ve nice özel şahsın çıkarlarına dokunularak gerçekleştirilebilecek tedbirlerdi. Mesela israf olduğu gerekçesi ile Saray-ı Âmire'nin birçok masrafını kılması Enderun-ı Hümayun hademesinin kendinden yüz çevirmesine neden olmuştu.²² Dolayısıyla saray efradı ve nüfuzlu kişiler, padişahın zayıf ve değişken kişiliğinden yararlanarak, Kara Mustafa Paşa aleyhinde kışkırtma ve iftirallardan geri kalmıyorlardı.²³

Mustafa Paşa, sadareti döneminde, Venediklilere tazminat borçlarını ödetmek ve kapitülasyonları yeniletmek gibi hizmetlerden başka, Azak Kalesi'nin istirdadını ve Lehistan ile barış imzalanmasını sağladı. Zitvatorok Antlaşması'nı 9 madde üzerine, yeniletti (1642). Bu arada Fransa ve İngiltere ile de eski ahidnâmelerin devamı kararlaştırıldı.²⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın başarılı sadareti padişahın da halk tarafından âdil ve başarılı bir şekilde görülmesini sağlamıştır. Mustafa Paşa'dan sonra özellikle Salih Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa döneminde, gerek veziriazamlar, gerekse Cinci Hoca ve Şekerpare Hatun gibi kişiler padişahı para, hediye, kürk ve kadınlara alıştırarak, bu durum Sultan İbrahim'in halk nazarındaki imajını değiştireceği gibi tahttan indirilmesinde de etkili olacaktır.

Rakipleri ile Mücadelesi

Sultan İbrahim tahta çıktıktan sonra devletin bütün işlerini tamamen Kemankeş Mustafa Paşa'ya emanet etmişti. Bununla birlikte XVII. yüzyılda veziriazamların iktidarı, saray, asker ve ulemanın çok daha kolay müdahale edebileceği bir alan hâlini almıştı. Bunlar karşısında veziriazamlar iktidarlarını tesis edebilmek için ya zikredilen tüm iktidar hizipleriyle mücadele etmişler, ya bu kişilere boyun eğip iktidar paylaşımında iş birliğine gitmişler ya da görevlerinden ayrılmışlardı.²⁵

Kemankeş Mustafa Paşa, prensip olarak üst düzey devlet yönetiminde otorite çatışmasına karşıydı. Padişah ile veziriazam haricinde başka kişilerin etkili olmasını ya da araya girmesini istemiyordu. Onun bu tavrı Sultan IV. Murad döneminde İstanbul kaymakamı iken de bu şekilde idi. *Naîmâ Târihi*'ndeki anlatıya göre Bayram Paşa veziriazam iken, Silahdar Mustafa Paşa'ya müdara eder, padişaha her ne telhis yazarsa aynısını Silahdar Paşa'ya da yazardı. Silahdar Paşa da Bayram Paşa'ya taraftarlık gösterip, arz ettiği konuların uygulanması için çaba gösterirdi. Tayyar Mehmed Paşa (ö. 1638) veziriazam olunca Kemankeş Mustafa Paşa İstanbul kaymakamı olmuştu. Fakat o Silahdar'a iltifat etmeyip her maddeyi sadece padişaha yazıyordu. Bu durumu padişaha şöyle arz etmişti: “Eğer Silahdar kulunun senin

²² *Târih-i Na'îmâ*, s. IV. Cilt, s. 982.

²³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 4, çev. Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), s. 373.

²⁴ Aktepe, “Mustafa Paşa”, s. 731.

²⁵ Volkan Çeribaş, “Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa”, *OTAM*, Sayı 51, (2022), s. 101.

saltanatına ortaklığı varsa bana bildir o hâlde ona da aynı şekilde yazayım. Aksi takdirde benimle padişah arasındaki esrara Silahdar veya başkası vâkıf olmamalıdır, eğer öyle olursa ben vezaret ve hükûmet edemem”.²⁶

Kemankeş Mustafa Paşa, Sultan İbrahim döneminde de bizzat iktidar hizipleri ile mücadele etmeyi tercih etmişti. Öncelikle Kösem Sultan (ö. 1651) ve saray kadınlarının müdahalesini engellemiştir. Habsburg elçisi olarak 1629-1643 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rudolf Schmid'e göre, başlarda Valide Kösem Sultan, Mustafa Paşa'yı yönetmeye çalışmıştı. Ancak bunu başaramayınca geri çekilmiş, veziriazama olan garazını gizlemek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte kadınsı tutkusu, düşmanlığı ve kiniyle onu azlettirmeye çalışmış, fakat veziriazam gösterişli harcamalar ve hediyelerle durumu kurtarmıştı.²⁷ Venedik Elçisi Alvis Contarini'ye göre, Kösem Sultan, İbrahim döneminde daha çok itibar görüyordu ve saray içindeki işlerin başında idi. Mustafa Paşa ise saray dışındaki işlerin başındaydı. Bu ikisi sık sık karşı karşıya geldiklerinde birbirlerinden gocunuyorlardı. Uyum içinde görünmelerine rağmen aslında her ikisi de gizliden gizliye birbirinin kuyusunu kazıyordu.²⁸

Padişahın evli olan üç kız kardeşi ki bunlardan biri bostancıbaşı iken Mısır beylerbeyiliği ile merkezden uzaklaştırılan Nakkaş Mustafa Paşa'nın²⁹ eşi Hanzaide Sultan; diğerleri ise Ayşe Sultan ve Fatma Sultan'dı.³⁰ Schmid'in güvenilir bir kaynaktan aktardığına göre, bu üç kız kardeş padişahın huzuruna çıkararak Mısır'a gönderilmiş olan Mustafa Paşa'nın dönmesi için padişaha yalvarmışlar ve onu “zalim ve kibirli Arnavut veziriazama” ezdirmemesi için ricada bulunmuşlardı. Bu üç kız kardeş on dört gün boyunca sarayda anneleri Kösem Sultan'ın arkasında kalıp “içeriden vezire yüklenmişler”, bu sırada sultanları kullanan birkaç paşa büyük ümitlerle beklemişti. Fakat Sultan İbrahim kız kardeşlerinin isteğini kabul etmediği gibi onları saraydan uzaklaştırmıştı.³¹ Schmid sultanları kullanan paşaların kimler olduğunu belirtmemiştir. Fakat onun bu anlatısından, saray kadınları ve paşalardan oluşan bir hizbin Kemankeş Mustafa Paşa aleyhinde faaliyette bulduklarını, fakat veziriazamın henüz padişah üzerinde nüfuzunun sağlam olduğunu anlamaktayız.

Mustafa Paşa, saf bir kişiliğe sahip olan padişah üzerinde başka kişilerin etki etmesini ve devlet işlerine karışmalarını istemiyordu. Kendisi ilk üç yıl Sultan İbrahim üzerinde büyük nüfuz sağlamıştı. Schmid bu durumla ilgili gözlemlerini şöyle anlatır:

²⁶ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 984.

²⁷ Hüseyin Onur Ercan, *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl Savaşları ile İlişkisi (1629-1643)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 84-85. (Bundan sonra *Schmid'in Raporu* şeklinde yazılacaktır).

²⁸ Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, 4. Baskı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 333.

²⁹ Nakkaş Mustafa Paşa, 14 Ağustos 1640 tarihinde Mısır Beylerbeyiliğine tayin olunmuş, fakat 1640 Eylül ayından sonra İstanbul'dan hareket etmiştir. Bkz. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1144; 1146.

³⁰ Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 328.

³¹ *Schmid'in Raporu*, s. 84-85.

Sultan İbrahim ata bindiğinde ya da huzura kabullerde cesur görünür fakat veziriazam ona daima nasıl davranması gerektiğini söyler. Diğer vezirler ve beylerbeyiler padişaha gizli bir haber verse bunu saklamayıp verilen bilgiyi ve kimin söylediğini lalaya (veziriazama) anlatır. Bu nedenle şimdi herkes susup şimdiki Türk vezirini amel ettiği üzere bırakmaktadır. Neredeyse her şey vezirin elindedir.³²

Mustafa Paşa'nın, ilk faaliyeti kayzeri (padişahı) büsbütün yanına çekip sultanın nezdinde rakibini bertaraf edip Kapı'dan hatta tamamen uzaklara gönderilmesini sağlayıp imparatorluktaki idareciliğini uzun yıllarca veya hayatı boyunca sağlamlaştırmak oldu. Vezir fırsatları isabetle elinde tuttuğu gibi ustaca onları kullanmasını da bildi ve bundan böyle serveti tüm tasarımlarını gerçekleştirmeye yardımcı oldu. Yeni kayzeri at binmede, cirit oynamada, ok atmada ve Türk beylerinin diğer alıştırmalarında tedarik etmeye başladı. Sultanı her sabah bizzat ata bindirip ona ilerlemesinde yardımcı oldu. Onu o kadar yeniden şekillendirip övdü ki ve o kadar vezire bağımlı hâle getirdi ki, lalası yapamayacağı seviyesine kadar. Sultanın çevresindekiler de sırf vezire tâbi olmalı ve kayzerden ziyade ondan korkmalıydı. Yani rakipleri bertaraf edilmiş oldu, artık sultanlardan başka kimse vezire teklifte bulunamazdı. Sultan için bahçede sıkça ziyafet tertipleyip ona orada zengin beceri ve kıyafetli genç ve güzel kızlarla veya bunun yerine pek süslenmiş güzel atla ihtiramda bulunurdu. Benzeri armağanlarla efendisinde kimenin sahip olmadığı sevgi ve merhamete yaklaştı.³³

Schmid'in yukarıdaki söyledikleri biraz abartılı olmakla birlikte Sultan İbrahim'in saltanatının ilk üç yılında Kemankeş Mustafa Paşa'nın padişah üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Fakat padişah tamamen Mustafa Paşa'nın etkisi altında değildi. Sultan İbrahim'in hatt-ı hümayunları incelendiğinde, padişah birçok konuda danışmanı Koçi Bey'in tavsiyelerine göre hareket ettiği anlaşılmaktadır. Veziriazamla ilişkilerini dahi Koçi Bey'in tavsiyeleri doğrultusunda yürütüyordu,³⁴ hatta aşağıda görüleceği üzere arazi tahriri ve sikke tashihi yapılması hususları Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e sunduğu layihada yer almaktaydı.

Silahdar Mustafa Paşa Meselesi

Kemankeş Mustafa Paşa devlet yönetiminde kendisine ortak olacak kişileri ya çeşitli görevlerle merkezden uzaklaştırmış ya da padişahı ikna ederek onları siyaseten katlettirmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri Silahdar Mustafa Paşa olayıdır. Kemankeş Mustafa Paşa, IV. Murad zamanında ordunun tevecühünü kazanmış olan Kapdan-ı Derya Silahdar Mustafa Paşa'yı devlet yönetiminde kendine rakip olarak görmekte, onun gücünden çekinmekte idi. Fransız Seyyah Du Loir'in anlatısına göre, Sultan IV. Murad çok sevdiği musahibi Silahdar Mustafa Paşa'nın

³² Schmid'in Raporu, s. 84; Schmid'in Sultan İbrahim ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında verdiği bilgiler için ayrıca bk. Hüseyin Onur Ercan, "Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa (1640-1643)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, (İstanbul: Osamer, 2016), s. 43-56.

³³ Schmid'in Raporu, s. 87.

³⁴ Koçi Bey padişaha yazdığı bir arzında şöyle diyordu: "Benim saadetli hünkarım, (vezir kulunuza) kâh lütufla kâh kahırla söyleyin ki, ne lütfunuzdan ümidin kessin ve ne kahrınızdan emin olsun, (...) bir tarikle yüzüne gülmek gerektir, böyle olunca haddinden tecavüz etmez, hizmetinde istikamet eder. Her zaman emin olsa veyahut her zaman korksa iyi değildir". BOA. TSMA.E, 881-74. Sultan İbrahim'in, Koçi Bey'in öğretisi doğrultusunda Kemankeş Mustafa Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayunlar için bk. Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 53-59.

kendisinden sonra Osmanlı tahtına geçmesini istiyordu. Kemankeş Mustafa Paşa, IV. Murad'ın Musahib Silahdar Mustafa Paşa lehinde bir takım niyetler beslemesinden şikâyetçi idi ve Musahib Mustafa Paşa'yı en büyük düşmanı olarak görüyordu.³⁵ Kemankeş Mustafa Paşa, muhtemelen IV. Murad'ın gözdesi olan bu paşanın, IV. Murad'ı örnek alan Sultan İbrahim'in de gözdesi olmasını istemiyordu. Esasen bu çekincesinde haksız da sayılmazdı. Çünkü 1644 yılına gelindiğinde Sultan İbrahim, tıpkı IV. Murad'ın Silahdar Mustafa Paşa'sı gibi bir silahdar-musahibe sahip olmak isteyecek ve Rikabdar Yusuf Ağa'yı kendisine silahdar yapacaktır.

IV. Murad, Silahdar Mustafa Paşa'ya 80 bin kuruşluk Kıbrıs gelirini bağışlamıştı. O, bu serveti dilediği kişilere hediye olarak harcamaktaydı. Esasen adı geçen Kıbrıs geliri daha önceden kapıkullarının mevaciplerinin ödenmesi için kullanılıyordu. Bu tür gelirlerin kişilerin zimmetine geçirilmesi ile devlet hazinesi yağmalanıyordu. Kemankeş Mustafa Paşa, bütün sadareti boyunca, hazineyi bu şekilde yağmalayan kişilerle mücadele etmiştir. Onun öldürülmesinden sonra padişahın etrafında toplanan Cinci Hoca, Hezarpare Ahmed Paşa, Şekerpare Hatun ve saray kadınları gibi kişi ve zümreler padişahı rüşvet ve samur kürklere alıştırarak, yüksek gelirleri kendilerine bağlayacaktır.

Kemankeş Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'yı önce hapsedirip gelirinin bir kısmına (50 bin kuruş) el koymuştu.³⁶ Bu para karşılığında onu önce Budin'e daha sonra da Rumeli valiliğine tayin ederek İstanbul'dan ayrılmasını sağladı. Fakat bu bir hile idi, Silahdar Mustafa Paşa Rumeli'deki görevine başlamadan yeni bir fermanla dağlık bir bölge olan Tımışvar'a tayin olundu. Bu şekilde merkezden uzaklaştırıldı.³⁷

Silahdar Mustafa Paşa boş durmayıp Tımışvar'dan kurtulup İstanbul'a gelmek için Enderun-ı Hümayun'a gizlice mektuplar gönderiyordu.³⁸ Sultan IV. Murad, hayatta iken kızı Kaya Sultan'ı Silahdar Mustafa Paşa'ya namzet etmişti. Valide Kösem Sultan hâlâ gözde olarak tuttuğu Silahdar Mustafa Paşa'yı, tekrar "Kapı"ya döndürmek için IV. Murad'ın kızıyla evlendirmek istiyordu.³⁹ Kaya Sultan'ın kethüdası Mevkufatçı Mehmed Efendi, Kösem Sultan'ın da onayıyla Kaya Sultan'ın⁴⁰ Silahdar Mustafa Paşa ile evlendirilmesi için Sultan İbrahim'e durumu arz ettiğinde, Sultan İbrahim, her hususta olduğu gibi, bu hususu da Veziriazam Mustafa Paşa'ya danışmıştı.

Damat vezirler, genellikle makamını ona borçlu olduklarından, valide sultanla daha iyi geçinebiliyorlardı.⁴¹ Ayrıca saraya damat olmak devlet işlerine daha fazla

³⁵ Du Loir, *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları, Du Loir Seyahatnamesi*, çev. Mustafa Daş, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), s. 92-96.

³⁶ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 956; *Schmid'in Raporu*, s. 87.

³⁷ *Fezleke*, II. Cilt, s. 480; *Topçular Kâtibi*, cilt II, s. 1136; *Vecihî Tarihi*, s. 46.

³⁸ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 985.

³⁹ *Schmid'in Raporu*, s. 87.

⁴⁰ Kaya Sultan 28 Muharrem 1053 (18 Nisan 1643) te Şam Beylerbeyi Ahmed Paşa ile evlendirilmiştir. Bk. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1171.

⁴¹ Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 328-329.

müdahale etmek ileride kaymakam hatta sadrazam olmak için avantajlı bir konumdu. Kemankeş Mustafa Paşa daha önce Hanzade Sultan'ın kocası Bostancıbaşı Nakkaş Mustafa Paşa'yı da muhtemelen bu çekincelerle Mısır'a göndermişti. Aynı nedenlerden dolayı Silahdar Mustafa Paşa'nın saraya damat olmasına sıcak bakmıyordu.

Kemankeş Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'nın IV. Murad zamanında devlet işlerine müdahale edip rüşvet aldığını, devlet işlerinde zıt fikirlerin fitne ve fesada yol açacağını, Silahdar Mustafa Paşa hayatta olduğu sürece kısa görüşlü kişilerin fitne ve fesat çıkarmaya devam edeceğini belirterek, Silahdar Mustafa Paşa'nın idamı için Kösem Sultan'ın haberi yok iken⁴² padişahı ikna etti.⁴³ Silahdar Mustafa Paşa Nisan 1642'de Tımsıvar Kalesi'nde birkaç gün hapsedildikten sonra, Edirne Bostancıbaşısı Bestan Ağa tarafından⁴⁴ katledildi.⁴⁵ Bütün metrukatı ve sarayı mühürlendi, muhallefatı müsadere olundu.⁴⁶ Kara Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'yı bu şekilde öldürtmekle Kösem Sultan'ın düşmanlığını kazanmış oldu.⁴⁷

Kemankeş Mustafa Paşa aynı şekilde 1641 yılında IV. Murad'ın gözdelelerinden olan Emirgüneoğlu Yusuf'un padişahın fermanı ile katledilmesini sağlamıştı.⁴⁸ Emirgüneoğlu'na Sultan IV. Murad zamanında gümrükten 288 bin akçe gelir bağlanmış, ayrıca bugünkü Emirgan Korusu haricinde Kağıthane'de bir çiftlik, Ahırkapı'da da bir saray verilmişti.⁴⁹ Emirgüneoğlu Yusuf katledildikten sonra, IV. Murad tarafından ona bağışlanmış olan eskiden Feridun Bahçesi isimli bahçe (Emirgan Korusu) Sultan İbrahim tarafından Kemankeş Mustafa Paşa'ya verilmişti. Kemankeş Mustafa Paşa o bahçede Sultan İbrahim'e büyük bir ziyafet tertip etmiş, padişaha ve yakınlarına hediyeler vermişti.⁵⁰

Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ile Zülfikar Paşa'nın Katli

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinin dönüm noktası Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa olayıdır. Kara Mustafa Paşa bundan

⁴² Ramazan Aktemür, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) Metin ve Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 84.

⁴³ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 957.

⁴⁴ Muhittin Aykun, *Abdurrahman Hibri Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004, s. 105.

⁴⁵ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 351; Silahdar Mustafa Paşa, IV. Murad zamanında haksız yere Tabanıbüyük Mehmed Paşa ve birkaç kişinin katline neden olmuştu. Na'imâ Mustafa Efendi, bundan dolayı onun ölümünün adaletin bir tecellisi olduğunu; diğer taraftan Kemankeş Mustafa Paşa'nın da sadreti ve başını kaybetme korkusundan dolayı Silahdar Mustafa Paşa'yı öldürttüğünü belirtir. Bk. *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 958, 985.

⁴⁶ *Vecihî Tarihi*, s. 48; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1162.

⁴⁷ *Uzunçarşılı*, a.g.e., s. 210.; Kösem Sultan'ın sonraki süreçte Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesinde rolü olduğu iddia edilmektedir. Bk. Özlem Kumrular, *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), s. 211.

⁴⁸ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1158; "Ol fakir, zaman kaybetmeksizin vezirin kötü tedbiri ile katlolundu". Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi*, sad. Vahit Çabuk, (İstanbul: İBB Kültür Aş. Yayınları, 2016), s. 846.

⁴⁹ Salih Tosundur, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 39.

⁵⁰ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 958.

önceki başarılı icraatları ile adından “müdebbir” bir sadrazam olarak söz ettirmiş iken, Nasuh Paşazâde'nin ve ardından Zülfikar Paşa'nın haksız yere öldürülmesi, son olarak da Silahdar Yusuf Ağa'nın azli için yeniçerileri kışkırtmaya çalışması onun sonunu hazırlamıştır.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Halep Valisi Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'yı kendine rakip olarak görmüş bu nedenle onu Halep valiliğinden azlederek yerine Mirahur Siyavuş Paşa'yı atamıştı. Bu şekilde başka bir rakibi olabilecek Siyavuş Paşa'yı da merkezden uzaklaştırmış oluyordu. Hüseyin Paşa Halep eyaletine tayin olunması karşılığında hazineye 60 bin akçe ödemişti ve henüz bu parayı tahsil edememişti. Bu nedenle Halep'ten ayrılmadı. Bunun üzerine Kemankeş Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'yı Sivas valiliğine tayin etti. Hüseyin Paşa Sivas'a geldiğinde öldürülmesi için Sivas Beylerbeyi Kör Hazinedar İbrahim Paşa'ya gizlice haber gönderilmişti. Nasuh Paşazâde Sivas önlerine geldiğinde İbrahim Paşa'nın ordusu ile karşılaşmış onu mağlup ettikten sonra adalet isteği ile İstanbul'a doğru hareket etmişti. Onun bu hareketi padişaha karşı isyan olarak lanse edilmiş ve katli için ferman alınmıştı.⁵¹

Nasuh Paşazâde Anadolu Beylerbeyi Osman Paşa'nın ordusunu İzmit'te bozguna uğratarak Üsküdar'da Seyran Tepesi isimle yere gelmişti.⁵² Veziriazamın rakipleri, Nasuh Paşazâde'ye el altından gönderdikleri mektuplarla onu tahrik etmekteydi.

Nasuh Paşazâde Seyran Tepesi isimli yere geldikten sonra padişahın ordusu ile savaşmayarak oğlu ve on kadar adamıyla birlikte bir kayığa binerek Rusçuk tarafına geçtikten kısa bir süre sonra yakalandı, yanında olanların kimi öldürülüp kimi dağıtıldı. Hüseyin Paşa bir rivayete göre İstanbul'a getirilip, bizzat veziriazamın gözü önünde işkence yapılarak can düşmanı elinde öldürüldü, başı Topkapı Sarayı kapısı önünde teşhir edildi, oğlu serbest bırakıldı.⁵³

Vecihî Tarihi'nde bu olay biraz daha farklı anlatılır. Halep valisi olan Nasuh Paşazâde kendi başına buyruk davranmakta hatta kendi adına tuğra çekmektedir, Üsküdar Bulgurlu tarafında iki ordu karşılaştığında, Nasuh Paşazâde başarı kazanamayacağını anlayınca birkaç güvenilir adamıyla firar etti. Daha sonra Rusçuk'ta yakalanıp katledildi.⁵⁴ Abdurrahman Hibrî'nin anlatısına göre Hüseyin Paşa Rusçuk'ta Üçtepe isimli dağlık mevkiye yakalandıktan sonra İstanbul'a getirilirken Bergut kasabasında katledilmiştir.⁵⁵

Solakzâde'ye göre, Kemankeş Mustafa Paşa, ordusuyla Üsküdar'a gelmiş olan Nasuh Paşazâde'yi Rumeli beylerbeyliği teklifi ile kandırmış, onu bu şekilde ordusunu bırakıp Rumeli'ye geçmeye ikna etmiş, daha sonra sözünde durmayıp hile ile öldürtmüştür. Mustafa Paşa ile aralarında nifak bulunan Cinci Hoca'nın bu olayı

⁵¹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 837.

⁵² *Fezleke*, II. Cilt, s. 838.

⁵³ *Fezleke*, II. Cilt, s. 837-839.; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1172. *Ravzatü'l-Ebrâr*'da da olay aynı şekilde anlatılmıştır. Bk. *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 354-356; *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 963-968.

⁵⁴ *Vecihî Tarihi*, s. 50.

⁵⁵ *Defter-i Ahbâr*, s. 105.

aslını padişaha “gammazlaması” Mustafa Paşa'nın gözden düşmesi ve idamında etkili olmuştur.⁵⁶ Netice itibarı ile Nasuh Paşazâde olayı halkın Kemankeş Mustafa Paşa'dan yüz çevirmesine ve nefret etmesine neden olmuştur. Kâtib Çelebi'nin ifadesiyle bu olay Rebiülahir ayında idi. Mustafa Paşa dahi senenin sonunu görememiştir.⁵⁷

Kara Mustafa Paşa Nasuh Paşazâde'nin idamıyla kendisi ve iktidarı için tehlikeli olmaya başlayan bir rakibini daha padişah üzerindeki nüfuzunu ve hâkimiyetini de kullanarak bertaraf etmiş oldu.⁵⁸ Solakzâde'ye göre Nasuh Paşazâde'nin ortadan kaldırılmasından sonra Mustafa Paşa'nın artık hiçbir şeyden korkusu kalmamış, gurura kapılmış, devlete tamamıyla malik olduğunu sanmıştı. Padişah bir şey murat ettiğinde padişahı başka yöne sevk ediyordu. Buna karşılık Cinci Hoca padişahı aşırı yoldan çıkarmıştı.⁵⁹

Schmid'in ifadeleri de Solakzâde'yi teyit eder niteliktedir. Schmid Nasuh Paşazâde'nin katlinden sonra Kemankeş Mustafa Paşa'nın gücünün çok arttığını, buna karşılık padişaha yakın kişileri uzaklaştırma çabasının pek bilgece olmadığını bu nedenle saray halkı, askeriye, ulema ve halk ile arasının açıldığını ifade etmektedir:

Bu hüküm süren otorite geniş mecralara ulaştı ama sınır tanımazlığı, ifrata kaçması, kendisini ve yakınlarını terakki ettirmesi, zenginleşip sultanın en düşükten en yüksek olanına kadar tüm zabitlerinin tavsiyesine pek kulak asmadan onları geri planda tutmak istemesi bilgece değildir. Bu sayede sultanın saray halkı, askeriye, ulema (bunlar hukukçu ve yazı üstatlarıdır) ve de tüm halk ile arası açıldı. Ara sıra kendisinde görülen fazlaca fena mizah bir çibana dönüşüp öngörülmez biçimde vezîriâzamın iktidarını ve kellesini almaya sebep olabilirdi.⁶⁰

Schmid'in en son cümledeki öngörüsü, Schmid İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, 31 Ocak 1644 yılında gerçekleşecektir.

Kara Mustafa Paşa Nasuh Paşazâde'nin katli ile yetinmeyip, ardından onun taraftarı olan Zülfikar Paşa'yı da hile ile katletti. Nasuh Paşazâde taraftarı olan Safed sancağından azledilen Zülfikar Paşa İstanbul'a gelmeyip Konya tarafında ikamet etmekte iken kendisine Kıbrıs eyaleti verilip, bin kadar adamıyla Kıbrıs'a geçtiğinde, Kıbrıs ahalisine gönderilen emirle, Paşa'nın şehre girmesi engellendi, ardından Kaptan Piyale Paşa donanma ile vardığında Cemaziyelahir 1053 / Ağustos-Eylül 1643 tarihinde Zülfikar Paşa katledildi.⁶¹

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın rakiplerini ve düşmanlarını hile ile ortadan kaldırdığı ya da bir memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır. Önce Nasuh Paşazâde'yi Sivas beylerbeyi tayin ettirip, askerleri ile Sivas'a geldiğinde

⁵⁶ Solakzâde Tarihi, s. 848-849.

⁵⁷ Fezleke, II. Cilt, s. 839; Kemankeş Mustafa Paşa'nın Nasuh Paşazâdeyi öldürtmesi “halka gayet giran geldi”. Bk. Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, s. 85.

⁵⁸ Tosundur, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı, s. 49.

⁵⁹ Solakzâde Tarihi, s. 849.

⁶⁰ Schmid'in Raporu, s. 89

⁶¹ Fezleke, II. Cilt, s. 840; Ravzatü'l-Ebrâr'da ayrıntıları aynı şekilde anlatılan Zülfikar Paşa'nın ölümü Cemaziyevvel 1053 olarak kaydedilmiştir. Bk. Ravzatü'l-Ebrâr, s. 356-357.

Sivas'ta valiye onu ortadan kaldırması için talimat göndermişti. Aynı şekilde Zül-fikar Paşa'yı Kıbrıs'a tayin edip, oraya geldiğinde öldürülmesi için halka ve Piyale Paşa'ya emir gönderilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere IV. Murad'ın gözdesi Kapdan-ı Derya Silahdar Mustafa Paşa'yı Tımsıvar valiliği ile merkezden uzaklaştırmıştı.⁶² Schmid'in anlattığına göre padişaha fazla karıştığı için Mirahur Siyavuş Paşa'yı, Nasuh Paşazâde'nin yerine Halep valiliğine tayin ederek merkezden uzaklaştırmıştı.⁶³ Daha önce Azak Seferi'ne başbuğ tayin olunarak kalenin ele geçirilmesini sağlayan⁶⁴ Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa, halkın teveccüh göstermesi ve paşanın ikbalinin parlak olduğunun anlaşılması üzerine Ağustos 1643'te Şam valiliğine tayin olunmuştur.⁶⁵ Aynı şekilde, Damat Nakkaş Mustafa Paşa'yı Mısır'a göndererek merkezden uzaklaştırmıştı.

Silahdar Yusuf Paşa ve Cinci Hoca ile Mücadelesi ve Ölümü

Kemankeş Mustafa Paşa sadaretinin ilk yıllarında padişahın kendisine duyduğu güven ve vermiş olduğu yetki ile istiklal üzere devleti yönetmekteydi. Fakat daha sonraki yıllarda padişah üzerinde başka kişiler de etkili olmaya başlamıştır. Bunlardan birisi Cinci Hoca lakaplı Safranbolulu Hüseyin Efendi idi. Sultan İbrahim uzun süre kafes hayatı yaşamasından dolayı ağrı, kalp sıkıntısı ve çarpıntısı (renc-i hafakan), melankoli (mâlihülyâ, kubude) olarak tarif edilen bazı hastalıklardan muzdarip idi.⁶⁶ Padişahın hastalıklarının tedavisi için saraya tabipler ve hocalar davet ediliyordu.⁶⁷ Bunlardan birisi de Hüseyin Efendi idi. Hüseyin Efendi padişaha “sürh-bâd” ve “gencü'l-arş” duasını okuyunca padişah düzeldi ve Hüseyin Efendi Cinci Hoca adıyla ünlü oldu.⁶⁸ Bundan sonra İbrahim Paşa Medresesi müderrisi ve altı ay sonra da Galata kadısı oldu. Bu süreçte padişahın yakınları arasında yer almaya ve padişahı yoldan çıkarmaya başladı.⁶⁹

Esasen Cinci Hoca'nın padişah üzerinde nüfuzunu genişletmesi Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra olacaktır. Mehmed Halife'nin anlattıklarına göre, Cinci Hoca Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan çekindiği için onun vezirliği döneminde faaliyette değildi. Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra padişahın yakınlığını kazanarak büyük bir mertebeye ulaştı.⁷⁰ Bununla birlikte Cinci Hoca'nın Silahdar Yusuf Ağa ile ittifak yaptığı ve her ikisinin Kara Mustafa Paşa aleyhinde padişahı

⁶² Mustafa Paşa İstanbul'dan ayrılırken Budin Beylerbeyiliğine tayin olunmuştu, o yolda iken önce Rumeli eyaleti, daha sonra karar değiştirilerek Tımsıvar eyaletine tayin olundu. *Fezleke*, II. Cilt, s. 480; *Topçular Kâtibi*, cilt II, s. 1136.

⁶³ *Schmid'in Raporu*, s. 89.

⁶⁴ *Defter-i Ahbâr*, s. 96.

⁶⁵ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1174.

⁶⁶ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, haz. Buğra Atsız, (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016), s. 33

⁶⁷ Sultan İbrahim'in psikolojik durumu ve hastalığa ile geniş bilgi için bk. Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 34-43.

⁶⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap I. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 232.

⁶⁹ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, s. 33

⁷⁰ *Oral, Tarih-i Gilmanî*, s. 17.

tahrik ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Solakzâde, Mustafa Paşa'nın Cinci Hoca ile arasında nifak bulunduğunu, Cinci Hoca'nın fırsat düşürüp, Mustafa Paşa'nın Nasuh Paşazâde'yi gadr ile öldürdüğünü padişaha gammazladığını, bunun üzerine Mustafa Paşa'nın katli için ferman çıktığını belirtir.⁷¹ Kâtib Çelebi de Silahdar Yusuf Ağa Cinci Hoca ile ittifak edip veziriazama muhalefet ettiklerini belirtmektedir.⁷² Vecihî, Cinci Hoca'nın rikabdarı Yusuf Ağa'ya vezirlik verilerek Silahdar Paşa unvanını aldığını, Cinci Hoca'nın padişahı mansıpları rüşvet olarak vermeye ikna ettiğini, Kemankeş Mustafa Paşa'nın buna itiraz edip iki defa vezaret mührünü geri verip azlını rica etmesine rağmen kabul olunmadığını, nihayet Cinci Hoca'nın iftiralari sonucunda Kemankeş Mustafa Paşa'nın 31 Ocak 1644'te idam edildiğini belirtir.⁷³ Na'imâ'nın anlatısına göre, Cinci Hoca ile Yusuf Paşa ikilisi veziriazamın yaptığı her icraatı gizlice ve çirkin bir şekilde padişaha haber verip rakiplik yapmaya başlamışlardı. Kara Mustafa Paşa istiklaline mâni olan bu durumdan kurtulmak için yeniçerileri harekete geçirmeye karar vermiştir.⁷⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın bir diğer rakibi Silahdar Yusuf Paşa idi. Sultan İbrahim, yukarıda da değindiğimiz üzere IV. Murad'ı kendisine örnek almıştı. IV. Murad'ın musahibi Silahdar Mustafa Paşa gibi kendisinin de bir musahibi olmasını arzu etti. 10 Şevval 1053'te (22 Aralık 1643) Rikabdar Yusuf Ağa'ya önce vezirlik ve bir iki gün sonra da silahdarlık ihsan olundu.⁷⁵ Sultan İbrahim Yusuf Paşa'yı kendine musahip yapıp makbul ve muteber bir kimse olarak yanına aldı. Kara Mustafa Paşa, gerek padişah üzerinde başka kişilerin etkili olmasını istemediğinden, gerekse IV. Murad zamanında Silahdar Mustafa Paşa örneğinden hareketle bu durumu hoş karşılamadı. Kara Mustafa Paşa bir kaynağa göre şöyle demektedir:

Böyle bir kimsenin padişahın yanında bulunmasından devletin zarar göreceği muhakkaktır. Gerçi Sultan Murad'ın yanında musahibi vardı fakat hiç kimse ondan hoşlanmaz ve hazzetmezdi. Çünkü bütün devlet işlerine karışırdı. Vezirler, vekiller ve bizzat Veziriazam olan kimseler ona boyun eğip elini öperlerdi. İmdi benim zamanımda böyle bir kimsenin padişah yakınında bulunması layık ve münasip değildir. Fakat giderilmesi zor bir iş olduğundan çaresiz kul taifesine müracaat etmek gerektir. Ta ki kul bunu istemeyip padişahın yakınından gidereler.⁷⁶

Ravzatü'l-Ebrâr'da "fâsid" ve "bed-nihâd" (kötü tabiatlı) diye nitelendirdiği Kemankeş Mustafa Paşa'nın bu şekilde sıradanlaşmaya ve hakirliğe tahammül etmeyip, galiba çokça dirhem ve dinar vererek Yeniçeri Kethüdası Hüseyin Ağa'yı kendi yanına çektiği, yeniçerileri kışkırtarak Silahdar Yusuf Ağa ve bazı kişileri padişahın yanından uzaklaştırmak istediği, ancak bu planın padişaha haber verildiğini

⁷¹ Solakzâde Tarihi, s. 849.

⁷² Fezleke, II. Cilt, s. 841.

⁷³ Vecihî Tarihi, s. 51.

⁷⁴ Na'imâ Târihi, IV. Cilt, s. 978.

⁷⁵ Esasen Yusuf Ağa'nın istidadı o makama layık idi, az zamanda din ve devlete hayırlı işler yapıp dua ve senaya mazhar oldu. Ravzatü'l-Ebrâr, s. 357-358.

⁷⁶ Tarih-i Gilmanî, Tercüman 1001 Eser, s. 48; Oral, a.g.t. s. 16.

belirtilir.⁷⁷ Naîmâ'ya göre, yeniçeriler veziriazamın ulufeleri azaltması, binlerce kişiyi askerlik mesleğinden uzaklaştırarak dirliksiz bırakması gibi uygulamalarından rahatsızlardı, böyle biri için isyan etmeye değmezdi.⁷⁸ Kemankeş Mustafa Paşa, kendisi yeniçeri ocağından gelmiş olmasına rağmen, malî uygulamaları nedeniyle kapı kullarının desteğini kaybetmiş gibi görünmektedir.

Mustafa Paşa otoriter bir tavırla devleti yönetirken Silahdar Yusuf Paşa ve Cinci Hoca'nın zuhuru ile itibarı bir derece azalmıştı. Mustafa Paşa bu itibar kaybına tahammül edemeyip, Silahdar Yusuf'un ortadan kaldırılması için Yeniçeri Kethüdası Hüseyin Ağa'yı kendi tarafına çekti. Sonunda divanda yeniçeriler Silahdar'ı uzaklaştırmak talebi ile çorba yememekle fesada başladılar. Padişah bu durumun Mustafa Paşa'nın başı altından çıktığını öğrendi. Nihayet Mustafa Paşa 21 Zilkade Pazar günü (31 Ocak 1644) Hocapaşa Çarşısı'nda Tırnakçı Sarayı kapısı önünde boğularak öldürüldü.⁷⁹

Mustafa Paşa hayatta iken Parmakkapı'da yaptırmış olduğu türbesine defnedildi. Yerine Şam Valisi Sultanzade Mehmed Paşa tayin olundu. Yeniçeri kethüdası, Mustafa Paşa'nın adamı olduğundan, Ağa Kapısı'na çağrılarak katlolundu.⁸⁰ Evliya Çelebi, Mustafa Paşa'nın, padişahın haset ve çekemeyen nedimlerinin fesatlıkları sonucunda “şehid edildiğini” ve Parmakkapı'daki türbesine gömüldüğünü belirtir.⁸¹

Solakzâde Tarihi'ndeki bir anekdota göre, Kara Mustafa Paşa ölmeden bir hafta önce rüyasında Şam'dan doğan bir ayın İstanbul'daki ayın yanına geldiğini daha sonra iki ayın birleşip insan şeklini aldığını görür. Sabah bu rüyasını imamına anlatır, imamı bu rüyayı Şam valisinin kendi yerine sadrazam olacağı şeklinde yorumlar. Veziriazama Cinci Hoca ile arasındaki soğukluğu gidermesi için tavsiyede bulunur. Solakzâde şöyle demektedir: “Kara Mustafa Paşa, bir kuru baş için hasmına müdara yüzünden baş egecek bir adam değildi. İmamına yüz filori ihsan edip şu beyti söyledi:

Takdir-i Hudâ kuvvet-i bâzû ile dönmez

*Bir şem'a ki Mevlâ yaka bir vecihle sönmez”.*⁸²

Eserinde Kara Mustafa Paşa hakkında hep olumsuz ifadeler kullanan Solakzâde'nin Kara Mustafa Paşa'nın düşmanlarına karşı yapmacık davranmadığını ve kadere olan teslimiyetini anlatması önemlidir. *Naîmâ Târihi*'nde güvenilir kişilerden nakledilen bir anlatıya göre Kara Mustafa Paşa'nın mahremleri onun iyiliği için “Yusuf Paşa'ya müdârâ etseniz makuldür” dediklerinde Kara Mustafa Paşa,

⁷⁷ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359.

⁷⁸ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 978-979.

⁷⁹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 841-842; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359-360; Topçular Katibi, Kemankeş Mustafa Paşa'nın ölümü konusunda ayrıntı vermez sadece 1053 Zilhicce ayında padişah tarafından gazap olup, Bostancıbaşı tarafından sarayında katl olunduğunu belirtir. Bk. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1175.

⁸⁰ *Fezleke*, II. Cilt, s. 842.

⁸¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap I. Cilt, s. 226.

⁸² *Solakzâde Tarihi*, s. 850.

kendisinin Sultan Murad gibi bir kahraman zamanında Silahdar Mustafa Paşa'ya müdara etmeyip zül ve tevazu kabul etmediğini ifade etmiştir.⁸³ Her iki farklı anlatı, Kara Mustafa Paşa'nın izzetli bir kişi olup menfaat için kimseye yaltaklanmadığını göstermektedir.

Dönemin Yazarlarının Kara Mustafa Paşa Hakkındaki Görüşleri

Kemankeş Mustafa Paşa kaynaklarda cesur, akıllı, dürüst, tok sözlü, asabî ve hayırsever bir kimse olarak belirtilir. Vezirlerin önde gelenlerinden idi. Akıllı ve tedbirli olup tek eksiği okuryazar değildi.⁸⁴

Dönemin yazarlarından Ahmed bin Yakub, Solakzâde Mehmed Hemdemî ve Vecihî Hasan Efendi de Kemankeş Kara Mustafa hakkında olumsuz ifadeler kullanmaktadır. Esasen Vecihî Hasan Efendi Kemankeş Mustafa Paşa'nın mühürdarlığı hizmetinde bulunmuş⁸⁵ olmasına rağmen eserinde Kara Mustafa Paşa hakkında olumsuz bir bakış açısına sahip olması ilginçtir.

Dönemin diğer tarihçilerinden Kâtib Çelebi, Topçular Kâtibi, Peçevî, Evliya Çelebi, Mehmed Halife, Abdurrahman Hibri, Naîmâ Mustafa Efendi gibi tarihçiler Mustafa Paşa'dan olumlu bahsetmektedir. Evliya Çelebi'ye göre Kara Mustafa Paşa devletin hayrını isteyen yiğit bir vezir idi. Onu öldürüp musahipler, cüceler, dilsizler, hadım Araplar, haseki kadınlar, musahibeler, diğer musahip Cinci Hoca ve Veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa, her biri fırsat bulduklarında o saf kalpli padişahın kanına girip türlü heveslere düşürmüşlerdir.⁸⁶

Mehmed Halife'ye göre Mustafa Paşa diğer vezirlerden üstündü, IV. Murad'ın hükümet ve tasarrufu üzere hareket ederek âlem eskisi gibi nizam ve intizam üzere idi. Kapıkulu mevacibi, padişah hizmeti ve diğer hizmetlerin bir hoşça uhdesinden gelmişti. Onun zamanında kul mevacibleri üç ay dolmadan ödenirdi.⁸⁷ Topçular Kâtibi de onun zamanında maaşların düzenli olarak ödendiğini, İstanbul ve eyaletlerde zahirenin bolluk üzere bulunduğu, kimseye zulüm yapılmadığını, "müdebbir" Mustafa Paşa'nın Divan-ı Hümayun'da devlet işlerini gördüğünü belirtmektedir.⁸⁸ Abdurrahman Hibri, Mustafa Paşa'nın gayet akıllı bir vezir olduğunu, Sultan İbrahim döneminde otoriter tarzda devleti yönetir iken bunun sebebinin hadden tecavüz etmesi nedeniyle katledildiğini belirtir.⁸⁹ Uşşâkîzâde İbrahim Hasib Efendi, Mustafa Paşa için devlet işlerinde tedbirli, insafli ve gayretli olduğunu, kemankeş ve tirendaz olup emsalinden üstün olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

⁸³ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 984.

⁸⁴ "Ben bu makama lâîk değilim. Nihayet kaht-ı ricâl olmağla beni nasbettiler. Zira mansıb-ı sadâretin şartı okuyup yazmaktır. Padişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umur vardır. Bir kâtib vâkıf olmak lâzım gelir" dediği rivayet edilir *Fezleke*, II. Cilt, s. 845; Özcan, a.g.m., s. 249.

⁸⁵ *Vecihî Tarihi*, s. 26.

⁸⁶ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, I. Cilt, s. 232.

⁸⁷ Oral, *Tarih-i Gilmânî*, s. 15-16.

⁸⁸ *Topçular Kâtibi*, s. 1138, 1140, 1142.

⁸⁹ *Defter-i Ahbâr*, s. 126.

⁹⁰ *Zeyl-i Şakâ'ik*, s. 373.

Naîmâ Mustafa Efendi'ye göre, Mustafa Paşa cesur, yiğit, akıllı, uyanık, cömert ve terbiyeli idi. Rüşvet almazdı. Sultan İbrahim'in saltanatından beri otoriter bir anlayışla devleti yönetti. Devletin gelirini arttırıp giderini azaltma hususundaki aşırı gayret ve ihtimamı nedeniyle sergilediği bazı davranışlar insanların kalplerini kendinden nefret ettirmişti. Gümrüklerden, miriden ve sair ulufe türü maaş alanların maaşlarından kesinti yapması, asker yoklaması yapıp birçok kişiyi askerlikten çıkarması, cizye gelirini arttırmak için yaşı küçük olanları cizye mükellefi göstermesi, arazi tahririnde yaşanan usulsüzlükler gibi icraatları ile halka ve askere zulmettiğini belirtir. Ayrıca Silahdar Mustafa Paşa'yı geçmişteki garazından dolayı öldürmesini de eleştirir.⁹¹ Naîmâ, ayrıca Kemankeş Paşa'nın cesur ve bahadır olmakla beraber yumuşaklık ve mülayimlik bilmeyip kızgınlık ve şiddet üzere hareket ettiğinden, halk, Babîâli hademesi ve Divan üyelerinin, ceza ve azabından çok korktuklarını, lütuf ve kereminin ancak bir iki kişiye mahsus kaldığını, halkın miri malından geçimini tamamen kestiğini fakat halkın sadece korku ve tehdit ile değil aynı zamanda rağbet ettirme ve istimalet ile zapt edilmesi gerektiğini belirterek paşanın sertliğini eleştirmektedir.⁹²

Naîmâ'ya göre Mustafa Paşa'nın, birçok işte padişaha dahi hiddet ve ruunet (bencillik) ile cevap vermesi, padişahın istediği bir şeyi kendi isteğine uymuyorsa onu engellemesi,⁹³ cüzi işlerde padişah kendisini çağırdığında daima bozulup padişahın fermanlarına karşı gelmesi, inat etmesi padişahın hoşuna gitmiyordu.⁹⁵

Ahmed bin Yakub Kara Mustafa Paşa'nın beş sene veziriazamlık yaptığını ve ahvali Sultan İbrahim'e duyurmadığını belirtir.⁹⁶ Esasen Sultan İbrahim ülkede yaşanan küçük büyük her türlü olayın kendisine bildirilmesini istiyordu, Kemankeş Mustafa Paşa ise her durumu padişaha bildirdiğini söylüyordu. Bu hususta padişah ve sadrazam arasında yazılmış pek çok hatt-ı hümayun bulunmaktadır.⁹⁷ Ahmed bin Yakub'un yukarıdaki ifadesine şüpheyle yaklaşmamız gerekir. Bununla birlikte Nasuh Paşazâde'nin öldürülmesinden sonra, Cinci Hoca ve Silahdar Yusuf Paşa gibilerin de entrikaları nedeniyle Sultan İbrahim ile Kemankeş Mustafa Paşa arasındaki ilişkilerin bozulduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Kemankeş Mustafa

⁹¹ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 977-978.

⁹² *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 981.

⁹³ Mesela Sultan İbrahim geceleri tebdil gezip âlem ne hâldedir görmek istemişti. Buna karşılık Kemankeş Mustafa Paşa padişaha yazdığı bir arz tezkiresinde etrafta bir sürü kara başlı ve ak başlı düşman olduğundan gece vakitlerinde gezilmese iyi olur diyerek padişahın bu isteğine engel olmuştu. Bk. BOA. TSMA.e., 798/52. "Kara Mustafa Paşa kâr azmûde olduğundan Sultan İbrahim'i taşra çıkarmayup her mesalihi kendi görür idi.", *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, s. 84.

⁹⁴ Bu hususta en iyi örnek olan Kethüda Hatun'un odunu meselesi için bk. *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 982.

⁹⁵ Padişah, Dilaver Paşa'yı vezaret ile Anadolu Beylerbeyiliğine tayin ettiğinde Mustafa Paşa Vezaret verilmesine razı olmayıp "Padişahım, Vüzerâ çokdur, ne lâzım" deyip reddetti. Bunun üzerine padişah "Sebeb nedir, senin verdiklerin tutulup benim verdiklerim tutulmaya ben Dilaver'e vezaret verdim" şeklinde bir hatt-ı hümayun yazdığı anlatılır. Bk. *Târih-i Na'îmâ*, s. IV. Cilt, s. 982; Fakat aslında padişah şöyle bir hatt-ı hümayun yazmıştır: "Selamdan sonra telhisin gelip her ne ki ilam ettin ise malum-ı şahanem olmuştur. Sen dahi dediğin manalar haktır lakin bu öyle adam değildir umaruz hele sözü red etmeyesiz, vezaretlik ihsan eyledim". BOA. TSMA.e., 801/1-28.

⁹⁶ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, s. 25.

⁹⁷ Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 59.

Paşa'nın cenazesi Sultan İbrahim'in önüne getirildiğinde padişahın "Cezanı buldun Mustafa!"⁹⁸ demiş olması, padişahın ona karşı iyi duygular içinde olmadığını göstermektedir.

Habsburg Elçisi Rudolf Schmid, 1643 tarihinde kaleme aldığı raporunda Kemankeş Mustafa Paşa'yı gayreti, zekâsı ve öngörüsünden dolayı övmekte, hoşgörüsüzlüğü, sabırsızlığı ve ikna edilmeyi sevmemesinden dolayı ise eleştirmektedir. Schmid, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı şöyle tarif etmektedir:

*Osmanlı İmparatorluğu bugün, kırk sekiz yaşında ve Arnavut olan Veziriazam Mustafa Paşa tarafından yönetiliyor. Uzun boylu, kuvvetli, korkusuz olup her konuda gayretli ve çeviktir. Coşkun azametli bir ruha sahiptir, benzerinin bulunmayacağı öngörülür. Kayzer (padişah) tarafından sahip olduğu şöhreti itibarıyla, efendisini dünyadaki herkesten güçlü görür. Bu vezirde öyle keskin bir zekâ ve tabiat ona öyle güzel yetenekler bahşetmiş ki, bu kadar çok barbarlık karışmış olmasa, bunların hayranlık uyandırması gerekir. Kötü tarafı öfkesi, sabırsızlığı ve ikna edilmeyi sevmemesidir. Onu Türk, özellikle çokça hor gördüğü Hristiyanlara karşı fena ve yanlış buldum. Özellikle bir meseleyi düzeltmek için birine onay verip, çabucak karar değiştirebilir; sözüne asla güvenilmez. Ne okur ne yazardır.*⁹⁹

Kemankeş Mustafa Paşa hakkında en tutarsız ve değişken yorumlar Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'ye aittir. Kara Çelebizâde 1642 yılında kaleme aldığı *Zafername* isimli eserinde Kemankeş Paşa'yı yere göğe sığdıramazken, 1649'da yazdığı¹⁰⁰ *Ravzatü'l-Ebrâr* isimli eserinde paşayı kötülemekte ve onun öldürülmesinden duyduğu sevinci açıkça ifade etmektedir.

Abdülaziz Efendi *Zafername* isimli eserini Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın isteği üzerine 1642 tarihinde yazmıştır. Eser IV. Murad'ın Üsküdar'dan Revan'a hareket tarihi olan 21 Ramazan 1044'ten (10 Mart 1635) başlar, Kara Mustafa Paşa'nın Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı imzaladıktan İstanbul'a gelişi olan 11 Ramazan 1049 (5 Ocak 1640) tarihine kadar devam eder. Eserde bu olayları yedi bölümde anlatır. Sonuna eklenen sekizinci bölümde ise Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ülkeye yaptırdığı imar faaliyetlerinden ve onun üstün yönlerinden bahseder.¹⁰¹ Bu bölümde Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında özetle şöyle denilmektedir: "Kemankeş Mustafa Paşa gibi bir kâmil vezir geldiği ne görülmüş ne duyulmuş ne de tarih kitaplarında yazılmamıştır. Burada kişiliği ile ilgili yazdıklarının hepsi vakıa mutabık olup bir maddede mübalağa olunmamıştır."¹⁰² Kara Çelebizâde bundan sonra maddeler hâlinde Kara Mustafa Paşa'nın yaptığı icraatları ve iyi vasıflarını sıralar.

Birinci iyi sıfatı ayağının uğurlu olması ve ihtiyaç maddelerinin bollaşmasıdır. Zira o sadarete geldikten sonra Bağdad fethedilmiş, kırk seneden beri reaya, hazine

⁹⁸ *Solakzâde Tarihi*, s. 850.

⁹⁹ *Schmid'in Raporu*, s. 86.

¹⁰⁰ Nevzat Kaya, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 24, s. 382.

¹⁰¹ *Zafername*, s. XVIII.

¹⁰² *Zafername*, s. 73.

ve askeri perişan eden İran seferi huzurlu ve emniyetli bir şekilde gerçekleşmiştir. İstanbul'a geldiğinde zahire türlerinde darlık var iken az müddette kıtlık yerine ferah gelmiştir. Hatta İstanbul'un odun sıkıntısı bile sona ermiş, birkaç senedir kış soğuklarında bile sokaklarda katar katar odun yükleri kapı kapı geçmeye başlamıştır.¹⁰³ Bu dönemde İstanbul'da yaşanan bolluğu Abdülaziz Efendi *Ravzatü'l-Ebrâr*'da zikrettiği gibi,¹⁰⁴ Topçular Kâtibi de eserinde çok yerde anlatmaktadır.¹⁰⁵

Zafername'de Kemankeş Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri Hazine-i Âmire'nin ıslahı olarak zikredilir. Buna göre;

*Devlet malı makamında nice gereksiz masraf ihdası ile hazine ahvali muhtell ve müşevveş olmuştu. Paşa, sadarete geldikten sonra her maddeye bizzat yüklenip asılsız olanları, kudret ve hacetten fazla olan masrafları ve müstahak olmadığı hâlde para alanları (müftharları) kaldırdı. Gerek matbah-ı âmire ve gerek ahır mühimmatı kemal-i intizam buldu. Devlet gelirleri (irad) hususunda dahi tam ihtimam buyurup, "emval-i sultaniye cem'ine" mutedil adamlar tayin etti. Bir akçe fazla aldurmamak için hem reaya huzur buldu hem hazineye farklılık gelip mühim masraflardan müzayaka çekilmez oldu.*¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşların ödenmesinde zaman zaman gecikmeler oluyordu. Savaş yıllarında bu gecikme birkaç yılı bulmaktaydı. Maaşlarını alamayan yahut eksik alan kapıkulu askerlerinin büyük isyanlara neden oldukları bilinmektedir. 1589 Beylerbeyi Vakası'ndan sonra maaşların ödenmesi devletin en önemli problemlerinden birini teşkil etmiştir.¹⁰⁷ Bu nedenle Mustafa Paşa'nın başarılı icraatlarından biri de kapıkulu askerleri mevaciblerinin geciktirilmeden zamanında ödenmesi olmuştur. *Zafername*'ye göre birkaç sene önce her mevacib dağıtımında iç hazineden ve ara sıra bazı zenginlerden borç alınır, ödenmesinde zorluk çekilirdi. Artık üç ayda bir, hatta daha erken ulufeler düzenli olarak ödenmektedir.¹⁰⁸ Topçular Kâtibi eserinde ulufe ödemelerinin

¹⁰³ *Zafername*, s. 73-74.

¹⁰⁴ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 347-348.

¹⁰⁵ "İstanbul'da narhlar cari olup zahireler kapanda eksiksiz (müstevfa). Zahire gemileri Mısır ve Karadeniz'den vakti ile gelip buğday ve hububat bol olup, et ve ekmek ziyade idi. Esnaf halkına adalet olup bir ferde zulüm yok. 1050 senesinde bazı bidatlar kalktı, İhtisap oğlanlarının tecavüzleri kaldırılıp, her şey narh üzere noksan olmayıp, şimdi dahi bu hususa ziyade takayyüd olunması ferman olunmuştur" *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1141; Rebiülevvel 1051'de Mısır'dan zahire kalyonları gününde İstanbul'a gelir, zahireler dolu. Narhlar verilir, halk-ı âlem refahiye üzere, etraflarda bereketler olur, ekinler, alefler, otlar ve arpalar bolluk üzere idi. Arpanın keyli 11 akçeye satılırdı ve hububat narh-ı câri üzere satılırdı." *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1156; "Şevval 1051'de İstanbul'da ucuzluk, hububat ferâvan, narhlar cari idi", *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1161; "Rebiülevvel 1052'de (Haziran 1642) Mısır'dan kalyon ve sefineler dolu olarak İstanbul'a geldi. Pirinç kilesi 50'şer akçeye, koyun eti vakiyyesi 8'er akçeye narh verilip ve sığır eti 4 akçeye, sair zahire ferâvan. Ve memalikte şer'-i şerif icra olurdu"; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1164; "1052 Zilkade'de (Şubat 1643) İstanbul'da zahire ve hububat firavan, Akdeniz ve Reşid'den pirinç gemileri gelip ve koyun (ganem) ferâvan" *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1168; "Cemaziyelevvel 1053'te (Ağustos 1643) hububat firavan, Akdeniz'den gemiler refahiye üzere gelirler", *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1174.

¹⁰⁶ *Zafername*, s. 74.

¹⁰⁷ Erhan Afyoncu, "Mevâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 29, s. 420.

¹⁰⁸ *Zafername*, s. 74; Oral, *Târih-i Gilmânî*, s. 15-16.

yapıldığı günleri kaydetmiştir. Buradaki kayıtlardan da mevaciblerin düzenli olarak zamanında, hatta bazen zamanında önce ödendiği görülmektedir.¹⁰⁹

Aynı şekilde daha önce Matbah-ı Âmire'ye alınan zahirenin ücreti ödenmemek ile alacaklılar Divan-ı Hümayun'a şikâyetçi olmakta, bir yıldan sonra hakkının yarısını alabilenler kurban kesmekteydi. Bu nedenle tüccar müflis olup şehre zahire gelmez olmuştu. Şimdi tüccarın bazı eşyası miriye alınsa ücreti eksiksiz olarak ödenmektedir.¹¹⁰

Osmanlı Devleti'nde paranın ayarının sabit tutulamaması nedeniyle zaman zaman sikke tashihi adı verilen paranın ayarının düzeltilmesi yöntemine başvurulmuş ve bu nedenle XVII. yüzyılın ilk yarısında 1600, 1618, 1624 ve 1640 olmak üzere dört defa sikke tashihi yapılmıştır.¹¹¹ *Koçi Bey Risalesi*'nde ve Kara Mustafa Paşa'ya atfedilen risalede Darphane'ye gayet dürüst ve Müslüman birinin tayin olunması ve sikke tashihi yaptırması tavsiye edilmiştir.¹¹² Aksi takdirde kıpkırmızı mangıra benzeyen akçenin reaya ve kullara ulufe olarak verilmesi zordur.¹¹³ Padişah bu tavsiyelere uygun bir şekilde hareket etmiş ve nihayet 1640 yılında sikke tashihi yapılmıştır. Sikke tashihinden önce riyal ismi verilen kuruş 12; altın ise 250 akçe idi.¹¹⁴ Kemankeş Mustafa Paşa ve Şikk-ı Sâni Defterdârı Hasan Efendi Darphane'de yeni akçe basılması için gece gündüz çalışmışlardı. 1 Receb 1050'de (17 Ekim 1640) başlayan çalışmalar, Aralık 1640 tarihinde tamamlandı. Yapılan sikke tashihi sonucu bastırılan yeni paralarda kuruş 80 akçe, altın 120 akçe, esedî kuruş 70 akçe olarak ayarlandı. 17 Receb 1050 (2 Kasım 1640) tarihinde Kapıkulu askerlerinin maaşları yeni para ile ödendi.¹¹⁵

Paranın ayarının düzeltilmesi ile birlikte fiyatların yeni paraya göre güncellenmesi gerektiğinden her sikke tashihinden sonra mufassal birer narh defterinin düzenlenmesi gerekmektedir.¹¹⁶ Bundan sonra bütün esnaf grupları, İstanbul

¹⁰⁹ “1 Muharrem 1050 tarihinde yeniçeri ve kapı halkı ve sairlerinin (lezez) mevacibleri tevzi olundu, maaş almayan bir ferd kalmadı,” *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1141. “4 Muharrem 1053'te kapıkullarına (lezez) mevacibleri dağıtıldı”. A.e, s. 1170; “23 Ramazan 1053'te kapı kullarının (beşen) mevacibleri ödendi. Herkes kanun üzere behremend olup hayır dualarda bulundular.” A.e, s. 1131. Burada mevaciblerin 7 gün önceden dağıtıldığını görmekteyiz.

¹¹⁰ *Zafername*, s. 74.

¹¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı*, (1984), s. 123.

¹¹² “Benim hünkarım, sikke gayet bozulmuştur, ol ecilden cümle halk ıztıraplıdır. Gerek reaya gerek sair kulların fakir olmuştur. Padişahların nam-ı hümayunları sikkesi yürümek ile olur. Vezir kuluna tenbih buyurun ki murad-ı hümayunum sikke tashih olup yürümekter, ihmal etmeyesin deyu fermân-ı şerifiniz ola.” Bk. Faik Reşit Unat, “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası”, *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı 6 (1942), s. 449; Çağatay Uluçay bu risalenin Kemankeş Mustafa Paşa'ya ait değil, Koçi Bey Risalesi'nin farklı nüshalarından biri olduğunu ispatlamıştır. Bk. M. Çağatay Uluçay, “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), s. 181, 191.

¹¹³ *Koçi Bey Risaleleri*, haz. Zuhuri Danişman – Seda Çakmakçıoğlu, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007), s. 121-122.

¹¹⁴ Halil Sahillioğlu, “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici”, *Belgeler*, Cilt I, sayı 1-2 (1993), s. 229.

¹¹⁵ *Fezleke*, II. Cilt, s. 831, *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1148; *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 947.

¹¹⁶ Kütükoğlu, “1624 Narh Defteri”, s. 124.

kadısı ve tayin olunmuş nazırlar bir araya gelip zahire, hububat, koyun, yağ, bal, un, ekmek gibi gıda maddeleri ile akmişe (kumaş), çuka, kadife, ipek ve ayakkabı gibi ürünlerin narhları belirlendi.¹¹⁷ Edirne ve Rumeli eyaletlerine cedid akçeler, Anadolu eyaletlerine çil akçeler gönderildi. Padişah fermanı üzere esnaf ve tüccar mallarının alım satımında bu fermana itaat edip açıklandığı üzere cari oldu. Ve bayramda halk refahiyet üzere oldu. Halkın eski akçeleri Darphane'de kâl olundu. Bunun haricinde zolta (zolota) isimli kuruş ve rub' yasaklandı. Bundan sonra alınıp satılması bâtil oldu.¹¹⁸

Zafername'de Kemankeş Mustafa Paşa döneminde sikke tashihi yapılmış ve yapılan sikke tashihinden sonra ticaretin canlandığı ve İstanbul'da ürünlerin bollaştığı belirtilmiştir. Buna göre sikke tashihi sayesinde paranın ayarı düzeltilmiş, daha önce değeri düşük para verildiği için ticaretten vazgeçen kişiler tekrar şevke gelip her diyardan zahire getirmeye başlamış, bu sayede ticaret canlanmış ve İstanbul'da piyasa bollaşmıştır.¹¹⁹ Ayrıca önceden ürünlerini miriye satmaktan kaçınanlar artık araya şefaathiler koyarak ürünlerini miriye vermektedirler.¹²⁰

Mustafa Paşa'nın önemli hizmetlerinden biri de "izn-i hazine" tezkiresini kaldırmasıdır. Önceden yeniçeri ve bazı sipahların mevacibi nakit verilip diğerlerine tezkire verilirdi. O tezkire alan adam, defterdar kapısında birkaç ay bekledikten sonra ancak maaşını alabilirdi ve maaşının yarısını da aracılık yapan adama bağışlamak zorunda kalırdı. Sadrazam daha önce kaymakam oldukları zaman tezkire verilmek usulünü kaldırdı. O zamandan bu zamana hak sahiplerine maaşları tamamen nakit olarak verilmektedir. Kemankeş Mustafa Paşa bu hasene ile selefteki vüzeradan üstündür.¹²¹

Kemankeş Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri arazi tahriri yaptırmasıdır. Osmanlı Devleti'nde vergi mükelleflerini tespit edebilmek amacıyla belirli aralıklarla umumi tahrirler yapılmaktaydı. XVI. yüzyılın sonuna doğru klasik tahrir geleneği terk edilmişti.¹²² *Koçi Bey Risalesi*'nde ve Kemankeş Mustafa Paşa'ya atfedilen layihada her otuz senede bir tahrir yaptırılmasının gerekli olduğu belirtilmiş, fakat bunun için gayet dürüst görevlilerin tayin olunması tavsiye olunmuştur.¹²³ Topçular Kâtibi'nin belirttiğine göre Şaban 1050 (Kasım/Aralık 1640) tarihinde Anadolu eyaletinde bazı sancaklara ve kazalara muharrirler tayin olunup reaya

117 Bu tarihte düzenlenen narh defteri için bk. Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 992).

118 *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1149.

119 Solakzâde sikke tashihi sayesinde "bütün âlem ve halk taze can buldu" demektedir. Bk. *Solakzâde Tarihi*, s. 846.

120 *Zafername*, s. 75.

121 *Zafername*, s. 75.

122 Bekir Gökpinar, "Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10 (2020), s. 7.

123 Unat, "Mustafa Paşa", s. 462. Bu layiha hakkında ayrıca bk. Harun Şahin, "Osmanlı Devlet ve Ekonomi Düzeninde Değişim: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 43 (2015), s. 184-191.

hanelerini adaletli bir şekilde tahrir ettiler.¹²⁴ *Fezleke* ve *Ravzatü'l-Ebrâr*'da ise arazi tahrir esnasında bazı zulümlerin yaşandığı, bunlardan Menemen kadısı ahaliye zulmedince halkın hücumu ile katledildiği,¹²⁵ yine Rumeli eyaleti tahriri esnasında hakkında şikâyet olan, daha sonra Sofya kadısının hükmü olmaksızın idam cezası uygulayan Faik Paşa da Divan-ı Hümayun'da yargılandıktan sonra, Kemankeş Mustafa Paşa'nın şefahtçi olmasına rağmen, 17 Zilkade 1053'te (27 Ocak 1644) katl olundu.¹²⁶ *Hadikatü'l-Vüzerâ*'da Mustafa Paşa'nın arazi tahriri ile reayayı incittiği, fakat hazine gelirlerini arttırdığı belirtilmektedir.¹²⁷

Zafername'de Mustafa Paşa'nın övülen vasıflarından biri olarak “ırz-ı saltanatı tekmil” olarak zikredilmiştir. Önceden cüluslarda nice fitneler zuhur ederken, Sultan Murad gibi korkulan ve saygı duyulan (mehib) bir padişahın vefatında asla nizam ve intizama hâlel gelmediği, bunun da Kemankeş Mustafa Paşa'nın eşkıyaların hakkından gelmesinden dolayı sağlandığı belirtilmiştir.¹²⁸ Ancak *Ravzatü'l Ebrâr*'da bu durum Sultan Murad'ın hazineyi doldurması sebebiyle cülus bahşişinin noksansız verilebilmesine ve sultanın eşkıya takımını ortadan kaldırmış olmasına bağlamaktadır.¹²⁹ Bu süreçte Abdülaziz Efendi ile Mustafa Paşa arasında bir husumet olmuş olmalıdır. Çünkü ikinci eserinde Mustafa Paşa'nın icraatlarına ağır eleştiriler yaparak ilk eserine yansıyan düşüncelerini tamamen terk etmiş görünmektedir.¹³⁰

Zafername'de Kara Mustafa Paşa'nın övüldüğü hususlardan biri de kan dökmedeki perhizi olarak zikredilmiştir. Abdülaziz Efendi:

Mustafa Paşa zamanında nâ-meşru siyaset değil, şehirdeki bütün siyaset aletleri def edilip, Allah'ın koyduğu sınırdan başka sebep ile kimseye taarruz olunmaz. Böyle iken dahi asayiş öyle bir mertebededir ki kimseden bir fakire zulüm ve taaddi görülmeyip, şehrin çarşılarında bir sarhoş narası dahi işitilmezdi.

demektedir.¹³¹ Kara Mustafa Paşa'nın siyaseten katil uygulamaları yukarıda anlatılanlarla tezat oluşturmaktadır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, Kemankeş Paşa'nın, rakibi olan devlet adamlarına değil, fakat halka karşı âdil davrandığını ve IV. Murad zamanındaki gibi halkın gereksiz şekilde cezalandırılmadığını söyleyebiliriz.

Abdülaziz Efendi ayrıca Kara Mustafa Paşa'nın doğru sözlülüğü, güzel ahlakı, kemal-i iffeti, âlim ve ulemaya muhabbeti ve izdiham-ı halka tahammülü gibi faziletlerini anlatmaktadır. Buna göre Mustafa Paşa kemal-i heybet ve salabetleri var iken, ihtiyaç sahiplerinin ağırlığına tahammül edip asla infial göstermezdi. Divan olmadığı günlerde sabah vakti; divan günleri ise divandan geldikten sonra akşama

¹²⁴ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1149.

¹²⁵ *Fezleke*, II. Cilt, s. 836; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 354.

¹²⁶ *Fezleke*, II. Cilt, s. 841; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 358b

¹²⁷ *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s. 70.

¹²⁸ *Zafername*, s. 75-76.

¹²⁹ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 347.

¹³⁰ Çeribaş, “Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa”, s. 103.

¹³¹ *Zafername*, s. 76.

dek iskemle odasında oturup, herkese izin verir. Zengin fakir huzura girip muratlarını bizzat arz ederler, kolaylık ile maksutlarına nail olup dua ederek giderlerdi. Bir kimsenin ilm-i marifetten hissedar olduğunu bildikten sonra ona makam ve mal cihetinden ihsanda bulunur, himayesine alırdı. Kemankeş Mustafa Paşa aşırı bir zekâyâ sahip olup sohbetleri daima ulema ile olup her fenden haberdar olurdu.¹³²

Zafername'de “onun ağzından çıkan evet ya da hayır sözünün aykırı bir hali olmazdı” ifadeleriyle paşanın doğru sözlülüğü övülmüştür. Fakat daha sonraki süreçte, Halep Valisi Nasuh Paşazâde hile ile Sivas valiliğine tayin olunup burada infazı için emir gönderilmişti. Aynı şekilde Zülfikar Paşa da Kıbrıs valiliğine tayin olunup, bin kişilik maiyetiyle Kıbrıs'a gittikten sonra burada öldürülmesi için emir verilmişti. Bu tür hileye “tavşan uykusu” ya da Schmid'in tabiri ile “tavşanı arabayla yakalamak” deniliyordu.¹³³ Kara Mustafa Paşa'nın devlet yönetiminde kendine rakip olabilecek kişileri taşraya tayinle merkezden uzaklaştırması ya da başka bir yere tayin ederek orada öldürtmesi onun doğru sözlü olmadığını zaman zaman hileye başvurduğunu göstermektedir. Ayrıca Silahdar Yusuf Paşa'yı azlettirmek için el altından yeniçerileri isyana teşvik etmesi de bu durumu teyit etmektedir.

Abdülaziz Efendi *Zafername*'de Kara Mustafa Paşa'yı “Kalbinde mal biriktirme sevdası yoktur. Has gelirlerine fukarayı da ortak ederdi, sadece kendi eliyle her gün ihsan buyurdukları meblağ yirmi binden fazladır. Sadakat ve istikametine padişahın dahi tam vukufları vardır, devleti ve cumhurunu ona teslim etmiş iken, açgözlü ve menfaat sevdalısı olmayıp asla rüşvete¹³⁴ tenezzül etmemiştir. Böyle iken Allah'ın inayeti ve yardımı ile yaptırdığı hayır ve hasenat sultanları kıskandıracak derecededir ve nice akçe harcansa meydana gelemez” sözleriyle övmektedir.¹³⁵ Fakat aynı müellif *Ravzatü'l-Ebrâr*'da Parmakkapı'daki türbesine defnolunduğunu anlatırken “haram mal ve gasp edilmiş arazi üzerine yaptırdığı” türbesine defnolunduğunu söylemekte ve yukarıdaki ifadelerle büyük bir çelişki yaşamaktadır. Yine *Zafername*'de Mustafa Paşa'nın hayır ve hasenatlarından bahsedilirken Parmakkapı'daki çeşme ve medresenin son zamanlarda siyasetgâh yani idam cezalının uygulandığı ve bu nedenle de insanların nefret ettiği “menfur-ı kulûb” bir yere dönüştüğü; Kara Mustafa Paşa buraya bir çeşme ve medrese yaptırarak burayı güzelleştirdiği anlatılmaktadır. Hatta bu medrese tamam olunca Kara Çelebizâde bir tarih yazıp Mustafa Paşa'ya takdim etmiştir.¹³⁶

¹³² *Zafername*, s. 77.

¹³³ Schmid Kemankeş Mustafa Paşa'nın Silahdar Mustafa Paşa'yı Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin ederek İstanbul'dan ayrılmasını sağladığı daha sonra onu Tımışvar'a gönderdiğini anlatırken bu tabiri kullanır. *Schmid'in Raporu*, s. 88.

¹³⁴ “Kara Mustafa Paşa'nın bilhassa rüşvet yemeziği ün yapmıştı, ama o dönemlerde en nadir görülen erdemlerden biri olan bu erdem, düşüşünü de hızlandırdı, zira amansız bir katılıkla diğerlerinin de bu şekilde davranmasını istiyordu ve bu da tabii ki birçok düşman edinmesine sebep olmuştu”, Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 371.

¹³⁵ *Zafername*, s. 78.

¹³⁶ *Zafername*, s. 78.

Kara Çelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr'da* “vezir-i vizir-âyin¹³⁷”, “vezir-i makhûr”, “bed-girdâr”,¹³⁸ gibi tabirlerle andığı Kemankeş Mustafa Paşa'nın saltanata galiben şerik olmak sevdasına kapıldığını, istiklal ve istibdad için birkaç adamı görevden uzaklaştırdığını bu şekilde fitne ve fesadı uyandırmaya ve saltanatın namusunu çiğnemeye gayret ettiğini belirtir. Ona göre Mustafa Paşa, Faik Paşa ve onun emsali hevasına uygun muharrirler tayin ederek ülkeyi tahrip etmişti. Haksız yere Silahdar Mustafa Paşa, Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ve Zülfikar Paşa'yı öldürtmüş, geniş Osmanlı Devleti'ni, kendi himayesine aldığı adamlara tahsis edip diğer kişileri devlet nimetlerinden uzaklaştırmak istemişti. Kimse onun için hayır dua etmediği gibi, “haram mal ve gasp edilmiş arazi üzerine yaptırdığı” türbesine iyi ve kötü amelleriyle birlikte gömüldü ve mezarı günlerce küfredenlerin hedefi oldu, herkes öldüğünde bayram ve padişaha dualar ettiler. Bir iki ay evvel ay tutulmuştu. Halk-ı âlemin beklediği hayır eseri zahir oldu¹³⁹ demektedir. Ona göre ay tutulması ile beklenen müjde nihayet gerçekleşmişti.

Kara Çelebizâde *Zafername'de* üstün vasıflarını, iyi ahlakını ve faziletlerini övdüğü Mustafa Paşa hakkında *Ravzatü'l-Ebrâr'da* tam tersi şeyler yazmış olmasını birkaç nedene bağlayabiliriz. Birincisi Abdülaziz Efendi *Zafername'yi* bizzat Kara Mustafa Paşa'nın isteği üzerine yazmış ve ona takdim etmiştir. Dolayısıyla böyle bir eserde Mustafa Paşa hakkında olumsuz bir şey yazması mümkün değildir. Yazmış olduğu eser karşılığında bir makam ya da dolgun bir ücret beklentisi olduğu açıktır. Bununla birlikte Kara Çelebizâde bu eseri yazdıktan sonra yüksek bir makama tayin olunmamıştır. Bundan dolayı sonraki süreçte Kemankeş Mustafa Paşa'ya olan muhabbeti kin ve adavete dönüşmüş olabilir.

Bir diğer husus *Zafername* 1642 yılında yazılmıştır. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın en çok eleştirildiği olaylar, Silahdar Mustafa Paşa, Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ve Zülfikar Paşa'nın siyaseten katledilmeleri olaylarıdır ki çoğu bu tarihten sonra gerçekleşmiştir. Özellikle Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın işkence ile öldürülmesi olayı Haziran 1643'te gerçekleşmiştir. Kâtib Çelebi'nin tabiri ile bu olaydan sonra Kara Mustafa Paşa halkın nefretini kazanmıştır. Dolayısı bu hadiseler Abdülaziz Efendi'nin Mustafa Paşa hakkındaki duygu ve düşüncelerinde değişikliğe neden olmuş olabilir.

Hayır ve Hasenatları

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın imparatorluğun farklı bölgelerinde yaptırdığı birçok hayır eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Parmakkapı'daki Medrese ve Çeşmesi: Çarşıkapı semtinde, Kaliçeci Hasan Camii karşısında, bugünkü, tramvay duraklarının bulunduğu yerde bulunan bu

¹³⁷ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 358.

¹³⁸ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359.

¹³⁹ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 360.

küllüye 1641 yılında inşa edilmiştir. Medrese 12 oda ve bir derslikten oluşmaktaydı.¹⁴⁰ 1891 yılında Divan Yolu'nun genişletilmesi esnasında ve 1894 Depremi'nde çeşitli kısımları tahrip olmuş, en son 1957 yılında tamamen yıkılmıştır.¹⁴¹ Burası evvela siyaset-gâh yani idam cezalarının infaz edildiği yer iken Kara Mustafa Paşa buraya çeşme ve altmışlı bir medrese yaptırmıştır.¹⁴²

Galata – Ayazma Camii: XIV. yüzyılda bu caminin olduğu yerde Katolik mezhebine ait Saint–Antonio Kilisesi isimli Katolik bir kilise bir manastır, bir de hastane vardı. Hastanenin bahçesindeki suyun (ayazma) şifalı olduğuna inanılmaktaydı. Bu kilise ve manastır 1606 yılına kadar Katoliklerin elinde kalmış, buradaki hastane ve şifalı sudan Müslümanlar da istifade etmişlerdi. 1606'da Harem kadınlarının da şifalı su için buraya gitmeleri, suyun mucizevi tesirinin dini propaganda için kullanılması nedeniyle manastır kapatılmıştı.¹⁴³ Mustafa Paşa, kaptan-ı deryalığı döneminde o kiliseyi camiye çevirmiştir.¹⁴⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa Mescidi: Edirnekapı'da, Salmatomruk adlı muhitte bulunan ve Odalar Cami olarak da anılan bu mescidin temel kalıntılarından anlaşıldığı Bizans döneminde VII. yüzyılda yapılmış bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. 1640 yılında Mimar Kasım Ağa tarafından mihrap, minber ve minare ilave edilerek camiye dönüştürülmüştür.¹⁴⁵ 1894 Depremi'nde hasar gördükten sonra tamir edilen mescid 1919 Temmuz'undaki Salmatomruk yangınında harap olmuş ve bir daha ihya edilmeyerek kaderine terk edilmiştir.¹⁴⁶

Sivas Yenişehir: Kara Mustafa Paşa, Tokat ve Sivas arasında viran şekilde olan Mehmed Paşa Hanı'nı¹⁴⁷ yenilemiş ayrıca buranın karşısına yeni bir han, hamam ve cami yaptırmış, daha sonra buraya kendi rızalarıyla beş yüz ev gelmiş burası Sivas Yenişehir ismiyle müstakil kadılık olmuştur.¹⁴⁸

Mustafa Paşa ayrıca Edirne'de harap olmuş olan ve halkın geliş gidişte büyük zahmet çektiği Mihal Bey Köprüsü'nü yenilemiş, Çorlu tarafında taş bir köprü yaptırmıştır. Fetihden beri hamam yapılmamış olan ve ahalisi ziyade zahmet çeken Eğri'de büyük bir hamam, bir mektep, han ve çeşmeler yaptırmış, Arafat'ta bin seneden beri akan Arafat suyunun mecrası harap olmakla Sultan İbrahim zamanında otuz bin altın sarf olunup o suyun Kâbe'ye kadar akıtılmasına Mustafa Paşa sebep

¹⁴⁰ Hüseyin Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 54.

¹⁴¹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yok Olan Bir Yapı: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, Yıldız Demiriz'e Armağan*, haz. Baha Tanman, Uşun Tükel, (İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 2001), s. 35 (33-39)

¹⁴² *Zafername*, s. 78;

¹⁴³ Reşit Saffet Atabinen, "Galatada, Kemankeş Kara Mustafapaşa Camii Avlusunda T.T.O.K. Arşivleri ve Kitaplığı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 86 (1949); s. 4.

¹⁴⁴ *Zafername*, s. 79.

¹⁴⁵ Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, s. 64.

¹⁴⁶ Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, s. 66.

¹⁴⁷ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 988.

¹⁴⁸ *Zafername*, s. 79; Ayrıca bk. Volkan Ertürk, "Tokat-Yıldızeli Hattındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hankâh ve Câmi Evkafının 1845 Tarihli Muhasebe Defteri'nin Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2024, Bildiriler*, Cilt 1, Tokat 2015, s. 421-429.

olmuştur.¹⁴⁹ Kâbe'de Ayn-ı Zerka üzerinde bir kale bina ettirmiştir.¹⁵⁰ İstanbul'daki İskender Paşa Camii'ni tamir ettirmiş, yine İstanbul çarşılarının kaldırılması harap olup insan ve hayvanlar son derece zahmet ve ızdırap çekerler iken çoğunu kendi malıyla yaptırmıştır. İstanbul'da Üsküdar, Kıztaşı, Silivri ve Pendik'te çeşmeler inşa ettirmiştir. İstanbul'dan başka Anadolu'da ve Rumeli'de bilinen ve bilinmeyen köprü, kaldırım ve hanların tamirine gayret göstermiştir.¹⁵¹

Sonuç

Mustafa Paşa Sultan İbrahim'in cülusunun ilk yıllarında padişah üzerinde mutlak bir etkiye sahipti. Sultan İbrahim her hususu ona danışmaktaydı. Mustafa Paşa kendi rızası olmayan hususlarda, padişahın bazı isteklerini de yerine getirmemekteydi. Bu tavrı zamanla padişahın ondan soğumasına neden olmuştu. Bununla birlikte Cinci Hoca ve Silahdar Yusuf Ağa padişahın yakınlığını kazanmaya başlamıştır. Bu iki kişinin, Mustafa Paşa aleyhine padişahı tahrik ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere Silahdar Mustafa Paşa hadisesinden dolayı Kösem Sultan ile arası açılmıştı. Saraydaki israfı önlemek adına uyguladığı bazı tasarruf tedbirleri Enderun halkının kendisine yüz çevirmesine neden olmuştu. Kemankeş Mustafa Paşa; bu kadar grubun düşmanlığını kazanmış iken, yeniçerileri el altından kışkırtarak Silahdar Yusuf Paşa'yı görevinden uzaklaştırmayı düşünmesi en büyük hatası oldu. Onun bu teşebbüsü padişah tarafından haber alındıktan kısa bir süre sonra 31 Ocak 1644 tarihinde Hocapaşa Çarşısı'nda idam edildi. Kara Mustafa Paşa'dan sonra gelen veziriazamlar padişahın her istediğini yerine getirmek, padişahı hediye, rüşvet, kadın ve samur kürklere alıştırmak suretiyle yoldan çıkardılar. Devlet hazinesini israf ettiler. Nihayet bu tür tutarsız davranışlar sergileyen Sultan İbrahim askeri bir darbe ile 1648'de tahttan indirildi. Osmanlı Devleti Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra, 1656 yılına kadar kargaşa, iç isyan ve ekonomik krizlerle zor bir sürece girdi.

Dönemin tarihçilerinden Evliya Çelebi, Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ve Mehmed Halife genel olarak Mustafa Paşa'nın sadaret dönemini başarılı bulurlar. Diğer taraftan Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi *Zafername* isimli eserinde aşırı bir şekilde övdüğü Kara Mustafa Paşa hakkında daha sonra kaleme almış olduğu *Ravzatü'l-Ebrâr* isimli eserde oldukça olumsuz hatta hakarete varan ifadeler kullanır. Dönemin diğer tarihçileri Solakzâde Mehmed Hemdemî, Vecihî ve Ahmed bin Yakub da Kara Mustafa Paşa hakkında olumsuz görüşlere sahiptirler. Kâtib Çelebi, Naîmâ Mustafa Efendi ve Rudolf Schmid ise Mustafa Paşa'nın hem iyi özelliklerini hem de hatalarını objektif bir şekilde dile getirmişlerdir. Buna göre genel olarak bu dönemde yaşanan bolluk, maaşların düzenli olarak ödenmesi, ülke genelinde asayişin sağlanması gibi uygulamaları takdir edilir. En çok eleştirildiği husus devleti

¹⁴⁹ *Zafername*, s. 80.

¹⁵⁰ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 988.

¹⁵¹ *Zafername*, s. 80; Kemal Karaça, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Baniliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 138-141.

tek başına yönetmek istemesi, kendine rakip olacak kişileri merkezden uzaklaştırması ya da hile ile katlettiğidir. Özellikle Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın öldürülmesi Mustafa Paşa'nın en büyük hatası olarak kabul edilir. Naîmâ Mustafa Efendi, paşanın devlet ekonomisini düzeltme yolunda almış olduğu tedbirlerin, menfaatleri zedelenen pek çok grubun paşaya düşman olmasına neden olduğunu belirtir. Silahdar Yusuf Paşa ile olan mücadelesinin onun idamına neden olduğu ortak bir kanıdır.

Kara Mustafa Paşa'nın idamı, o güne kadar mutlak Harem hâkimiyetine karşı direnen son zayıf seddi de tamamen yıktığı için en önemli dönemlerden birini oluşturmaktaydı. Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Zinkeisen'in dediği gibi, saraya karşı direnebilmiş olsa idi, dirayet ve kararlılıkla yürüttüğü, derinden etkileyici iç ıslahat sistemi sayesinde Osmanlı İmparatorluğu için daha iyi bir gelecek hazırlamış olabilirdi. Hakikaten onun ölümünden sonra Osmanlı Devleti tekrar IV. Murad öncesindeki kargaşa ortamına geri döndü, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın dirayetli ve sert yönetimine kadar bu kaos süreci devam etti.

EXTENDED ABSTRACT

Although Kemankeş Kara Mustafa Pasha was illiterate, he was a prudent, successful and honest administrator. During the reign of Murad IV, he served as Janissary Agha, Grand Admiral, District Governor of Istanbul and was appointed as Grand Vizier in 1639 during the Siege of Baghdad. Sultan İbrahim, who ascended the throne after Murad IV's death, took his older brother Murad IV as an example for himself. For this reason, he left Kara Mustafa Pasha, whom Murad IV had respected, in the position of Grand Vizier. In the first four years of Sultan İbrahim's reign, Kara Mustafa Pasha ruled the state independently. He prevented the interference of the palace and other factions in the state administration. Although Sultan İbrahim was a naive sultan with a weak personality, the state was managed well during the first four years of Kemankeş Mustafa Pasha's administration. During this period, Kemankeş Mustafa Pasha carried out land surveys and coinage reforms, and especially the coinage corrections led to an improvement in the denomination of money, which in turn led to a revival of trade in the country and an abundance of food and necessities in the cities. He increased the revenues of the treasury with land surveys. During his sultanate, the salaries of the gate servants were paid regularly and in properly denominated money. The people were treated with justice. Mustafa Pasha personally heard the cases of the people both in the Divan-ı Hümayun and in his own mansion.

Despite these achievements, Mustafa Pasha's excessive determination to rule the state on his own led him to remove those who might be rivals to him from the capital or to have them killed by deception. For this reason, he had Emirgüneoğlu Yusuf and Silahdar Mustafa Pasha, two of Murad IV's favorites, politically assassinated. The assassination of Silahdar Mustafa Pasha caused Kösem Sultan to gain his enmity. As it is understood from the sources of the period, Kara Mustafa Pasha's biggest mistake was to have the Governor of Aleppo, Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa, whom he saw as a rival, killed by deception. This incident caused the people to hate him. He also had Zülfikar Pasha, whom he had appointed as the Beylerbey of Cyprus, killed by deception.

In the first years of Sultan Ibrahim's reign, Mustafa Pasha had an absolute influence on the Sultan. Sultan Ibrahim consulted him on every matter. Mustafa Pasha also refused to fulfill some of the Sultan's wishes in matters that did not have his consent. This attitude caused the Sultan to grow cold towards him over time. However, Cinci Hodja and Silahdar Yusuf Agha started to gain the Sultan's favor. It is understood that these two people provoked the Sultan against Mustafa Pasha. Moreover, as mentioned above, Kemankeş Mustafa Pasha had fallen out with Kösem Sultan due to the murder of Silahdar Mustafa Pasha. Some of the austerity measures he implemented in order to prevent wastefulness in the palace caused the people of Enderun to turn against him. Kemankeş Mustafa Pasha's biggest mistake was that he thought of removing Silahdar Yusuf Pasha from his post by provoking the janissaries underhandedly, when he had earned the enmity of so many groups. Shortly after the Sultan was informed about this attempt, he was executed in Hocapaşa Bazaar on January 31, 1644. The viziers who came after Kara Mustafa Pasha corrupted the Sultan by fulfilling his every wish and by making him accustomed to gifts, bribes, women and sable furs. They squandered the state treasury. Finally, Sultan Ibrahim, who displayed such inconsistent behavior, was deposed by a military coup in 1648. After the death of Kara Mustafa Pasha, the Ottoman Empire entered a difficult period of turmoil, internal rebellion and economic crises until 1656.

Among the historians of the period, Evliya Çelebi, Topçular Katibi Abdülkadir Efendi and Mehmed Halife generally found the period of Mustafa Pasha's regency successful. On the other hand, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, who praised Kara Mustafa Pasha excessively in his work *Zafername*, uses very negative and even insulting expressions about him in his later work *Ravzatü'l-Ebrâr*. Other historians of the period, Solakzâde Mehmed Hemdemi, Vecihî and Ahmed bin Yakub, also had negative opinions about Kara Mustafa Pasha. Katib Çelebi, Naima Mustafa Efendi and Rudolf Schmid, on the other hand, have objectively expressed both the good qualities and faults of Mustafa Pasha. Accordingly, in general, his practices such as the prosperity experienced during this period, the regular payment of salaries, and the maintenance of public order throughout the country are appreciated. The most criticized point is that he wanted to rule the state alone, and that he removed his rivals from the capital or had them murdered by deception. Especially the murder of Nasuh Pashazâde Hüseyin Pasha is considered to be Mustafa Pasha's biggest mistake. Naima Mustafa Efendi states that the measures taken by the Pasha to improve the state economy caused many groups whose interests were harmed to turn against him. It is a common belief that his struggle with Silahdar Yusuf Pasha led to his execution.

The execution of Kara Mustafa Pasha constituted one of the most important periods, as it completely demolished the last weak barrier that had until then resisted the absolute domination of the Harem. Had Kemankeş Kara Mustafa Pasha been able to resist the palace, he could have prepared a better future for the Ottoman Empire, thanks to his deeply impressive system of internal reforms, which he carried out with vigor and determination. After his death, the Ottoman Empire returned to the turmoil of the pre-Murad IV period, and this state of chaos continued until Köprülü Mehmed Pasha's firm and stern administration began in 1656.

Kaynakça

- Abdurrahman Hibrî Efendi: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Afyoncu, Erhan: "Mevâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, 2004, s. 418-420.
- Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*: haz. Buğra Atsız, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016.
- Akemür, Ramazan: *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) Metin ve Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Aktepe, Münir; "Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 730-732.
- Arabacı, Şule: *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği (1640-1648)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Kocaeli 2023.
- Atabinen, Reşit Saffet: "Galatada, Kemankeş Kara Mustafapaşa Camii Avlusunda T.T.O.K. Arşivleri ve Kitaplığı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 86 (1949); s. 3-6.
- Aygun, Muhittin *Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- BOA. İE.HR 1/18.
- BOA. TSMA.e, 801/1-28.
- BOA. TSMA.e, 798/52.
- BOA. TSMA.e, 881/74.
- Çeribaş, Volkan: "Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa", *OTAM*, Sayı 51, (2022), s. 99-125.
- Çoban, Ahmet: *Hadikatü'l-Vüzerâ Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: "Yok Olan Bir Yapı: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, Yıldız Demiriz'e Armağan*, haz. Baha Tanman, Uşun Tükel, İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 2001, s. 33-39.
- Çolak, Songül: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016).
- Du Loir, *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları, Du Loir Seyahatnamesi*, çev. Mustafa Daş, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Ercan, Hüseyin Onur: "Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa (1640-1643)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, Osamer, İstanbul 2016, s. 43-56.
- Ercan, Hüseyin Onur: *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporunun Türkçeye Çevirisi Ve Otuz Yıl Savaşları İle İlişkisi (1629-1643)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Ertürk, Volkan: "Tokat-Yıldızeli Hattındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hankâh ve Câmi Evkafının 1845 Tarihli Muhasebe Defteri'nin Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014, Bildiriler*, Cilt 1, Tokat 2015, s. 421-429.
- Gökpınar, Bekir: "Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10 (2020), s. 1-22.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: I. Kitap I. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Hammer, Joseph Von: *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, Üçdal Neşriyat, (yıl ve yer yazılmamış).

- Kadıızâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad*, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi, haz. Mehmet Fatih Gökçek, İstanbul: Libra Kitap, 2021.
- Kahraman, Hüseyin: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Karaça, Kemal: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Baniliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kâtib Çelebi: *Fezleke*, II. Cilt, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Kaya, Nevzat: "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, 2001, s. 382-384.
- Koçi Bey Risaleleri: haz. Zuhuri Danışman-Seda Çakmakçıoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Kumrular, Özlem; *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Kütükoğlu, Mübahat S: "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı*, (1984), 123-182.
- Mehmed Halife: *Tarih-i Gilmânî*, haz. Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser, (Yer ve Yıl Yazılmamış).
- Müteferrika Ahmed, *Târihül-İhtimâm Bi-Fethi Dâri's-Selâm*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020).
- Naîmâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'imâ*, III. ve IV. Cilt, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Oral, Ertuğrul: *Mehmed Halife Tarih-i Gilmanî*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Özcan, Abdülkadir: "Kemankeş Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25, 2022, s. 248-250.
- Özcan, Abdülkadir: *IV. Murad Şarkın Sultanı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2016.
- Özgül, İbrahim: *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2010.
- Peirce, Leslie: *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Sahillioğlu, Halil: "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici", *Belgeler*, Cilt 1, sayı 1-2 (1993), s. 227-233.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî: *Solakzâde Tarihi*, sad. Vahit Çabuk, İstanbul: İBB Kültür Aş. Yayınları, 2016.
- Şahin, Harun: "Osmanlı Devlet ve Ekonomi Düzeninde Değişim: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 43 (2015), s. 184-191.
- Şenödeyici, Özer - Koşik, Halil Sercan: "IV. Murad'ın Bağdat Seferi Hakkında Yazılmış Bir Kaside: Tulu'î'nin Pesendîde-nâme'si", *Asos Journal*, Sayı 2/1 (2014), s. 133-150.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, II. Cilt, haz. Ziya Yılmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Tosundur, Salih: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı*, (Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Uluçay, M. Çağatay: "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları", *Zeki Velidi Toğan'a Armağan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 181, 191.
- Unat, Faik Reşit: "Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı 6 (1942), s. 443-480.
- Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Vecihî Tarihi*, haz. Buğra Atsız, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016.
- Yıldırım, Nermin: *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Yücel, Yaşar: *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yedigöze Yayınları, 2011.